[illegible]

515

श्रीगर्धराघवगीतक अङ्काः ४५ ३८ तक

सू. ॐ स्वस्ति ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ उन्मार्थमन्तस्थांतं विवेकालोकसंपदा अस्मिन्गुणोऽस्य दोषोऽस्य
ना.टी. विविक्ते तमचेतनः अस्य टीकेयं विस्तुभक्तत्वान्नलोचनयोः कृपालिंग्य स्तौति निष्प्रत्यूहमिति नि-
१ र्विघ्नं यथा भवति एतेनोपास्तिरूपस्य तत्स्वरितकीर्तनस्य निरपायोपविसमाप्तिर्मा शास्त्रे निर्दिष्टा हि
ताविरितिरस्य घत्वम् ध्यायस्मद्दृश्यद्वा विशेषेण द्वौ चास्म इति बहुवचने तज्ज्योतिश्च विद्यते ययो
रित्यतिशायेन मम च विस्तनेत्रयोरविशाशीमयत्वात् चक्रवाकशीतेस्य चकोरज्योत्स्नापानस्य
चक्षुरगपक्करणमतिशयः द्वयोरपि कमलमुकुलेष्वतिस्वं स्वकार्यं दर्शयति याभ्यामिति अ
र्थे विशिष्टः परिपूर्णो बोधविबोधः तेनाश्रुत्यामधुरामनोहारिणी श्रीर्यस्य सतथा अर्थवामच
त्तविभागे मुकुलावस्थायां सूर्यविभागस्थितदलप्रतिबंधेन तयाविधनिद्रावस्थाभावात् अनि
द्रावात्रिंसवान्वशवनिद्रायितः पुनः लोहितादिज्जलमयः काष्ठ शयनेन काष्ठ सर्वमुकुलस्वरूप
तावस्थानादेषाटपि सर्वदीर्घप्रवृत्तरूपत्वात् अर्थसंकुचितरूपत्वात् नाभ्येव पल्वले पुंडरीको
त्पमकारणत्वात् पुंडरीकं सिताम्भोजमिति [illegible] : पुनरपि निःसामान्यमाहिमत्वेन प्र
णमति विरमतीति महाकल्पे महाप्रलये मरुच्छन्नेन कलबाहुत्वसूचनात् सर्वं कृतमुखेरपि
ब्रह्मणे जगद्व्यवस्थापितेति नाभीमार्गोपकमेव निकेतनं वासस्थानं यस्य पुनःशेषीः

पूर्वकालं तस्यैव शीलितत्वात् प्रतिसत्त्वेणांप्रवेशः दृष्ट्यानां पदार्थानां बहुत्वेन कैवेलया दृष्टुमशक्य
त्वात् आत्मपूर्वलासहस्त्येषां सहास्वयंतत्स्वयमेव भवति किमधिकरणो किमाचारः किंस्वरूपा
कस्य भूर्भुवः स्वः प्रभृतेर्जगतो व्यवस्थितिर्विशिष्टमवस्थानं इत्येवं दृष्टुनिर्णेतुं जगत्त्रिपर्विस्तुः प्रल
येतज्जठरस्थाने जगतामवस्थाश्रयत्वात् अतएव समस्यावस्था दृशे नार्थे नाभी मार्गे निवासितो ब्रह्म
णः प्रतिसत्त्वेणांतं प्रवेशः भोभो रिति लवणाम्बुटकेयत्र सलवणोदः लवणसमुद्रः नाम्बुत्तरपदे
त्युदकस्योदस्योपदेशः अथ वोपस्थानं सजामहेतीमस्य पस्थानीयाः कर्मप्रवचनीयत्वात्क
र्वचनीयः सभासदः इति सभ्यामंत्रणं अथ नटो ज्ञाञ्ज्ञायामात्रेण कथावस्तु सूचयति ज्ञातश्चिदि
त्याहि तथाचद्वीपात्तरे लंका कलहकंटलो रावणः प्रबंधो विश्वोपद्रवशमनः बहुरूपो विष्णु
मित्रः अज्ञानकृत्वात् मध्यदेशीययोध्याप्रभवः स्वचरितो रामइति अत्रग्रहेषु मत्रविपिनि सत्रणे
ति शार्दूने पंचमी अनुज्ञादानरूपेन ग्रहेहे तमाह शृतीति रिति नाट्यो क्षिपते सख्य प्रीति रेवनाटस्य
वल्लभा विरमप्रबंधाभिनयानुरूपहर्ता रे कलहकंटलं सर सप्रबंधाभिमयेन परिभूयतामन।
यामि सूचनायां तु सरूस्यानां दशरथादीनां प्रीतिः वधूः सीता रंगनायकस्य रामस्य प्रिया त
द्पहर्ता रावणः किंब्रूयाति सूचनया वैदेशिको योध्यानिर्गतत्वात् अमंत्र पात्रो लक्ष्मणमात्र
सहायत्वात् ईदृशो बहुसहायसाध्यकर्माणि प्रियापत्न्याहरणरूपे भवद्विधानाशिष्टलोकाना
मिति आराध्येन नयेनाराधनीयानीति न्यायवर्तिनो रामस्य कपयः सहायाजाताः उक्तार्थ।

मु॰ ना॰ टी॰ २

णामीनराघवाणां विभीषणोनामाधिनायकः अपेक्षानाम्निस्वतुस्वत्वस्वादिमकारस्समासान्तस्यनस्यन्तुहृषा॰
हिमनेनतिषेधः येनश्लिष्टमम् यत्रसंदर्भेमहत्तोकंठेषुहारस्रजोलुंठन्तिसंदर्भोयत्वराम
हरतिसंबंधः शाहाएपेकामृतानि आनंदहेतुत्वात् वानेकरवेतरमूर्तिभिवर्णितैः नायको
नेताहारमध्यरत्नंच नकुणग्रामः नयविनयादिः कोन्यादिश्च उपसंवर्गणंतस्यसामीप्येनमील
नं सहृदयश्रुतिभावेतासहृदयानांचकंठेष्वंतर्वहिश्च हाराएवस्रजस्ताआतरत्नपमौक्तिकत्वा
त्तयघटरूपकाद्यपडतयएव विपीयेतिपीडितैवाद्विकस्य तथावीराणांरामरावणवालिसुग्री॰
वहनुमत्प्रायाणांयोद्भूतस्वारंभोयथासंक्षेपेनरावणवधशिरच्छेदनरावणपराजयसेतुवंधसमु
त्तरणप्रायलोकोत्तरार्थसन्निमित्तेनगंभीरस्मितरजनउरवगाहउदात्तेलोकोत्तरेवस्तुयस्यत
स्मै कवित्वावतारोति यथातयथावतरणोतीर्थंभवतितथाकवित्वस्यमर्त्यलोकेवतारणायवा
ल्मीकिर्तीर्थं अथचाकिमित्यनुपनामार्थमतिवेडमठाग्रं साधारणोवसाधारणीश्चत्वारिभ्युदय॰
णीउडीष नैवीमूलयने श्रद्धावाद्रामायणमिति अपिकथमितिहत्तम् अपिविस्मये कथंवि
मर्शे नत्रापीतिरामप्रबंधेपि अभिरूपयोगं ईहशंसक्यादौ महार्थाः महतीभवाः ईनयोचेति
यत्रत्यैमहार्घानतात्वर्थः गातिशाहः प्रत्येकंरसादीनांयोज्यः गंभीरोगोयार्थः मधुरोमाधुर
यैयुक्तः उदारः प्रसरणयासांतः स्फूर्तियोगंयवर्षाः धीरोदात्तस्यनायकस्ययेगुणागांभीर्य॰
स्थैर्यादयः तैहैत्तरउत्कर्षः उच्छ्रायात्मकर्षेतरष एवंविधोरसः प्रबंधाभिधेयस्यकोशीकार

मनादिशब्दणवर्णनस्य बीजन्तुल्यत्रिकारणं गीरः कर्मेतायत्रानिष्याहितवान् प्राचीनसेयंवा
ल्मीकीय प्रभृतकविभिर्वर्णितमपि श्रेयोत्यमाणेन सापराधो भवति सत्त्वरणेन भवति य·
दीतिचेत् पूर्वकविनिबद्धेन पदितामद्वरितेंत्सजेति प्रमत्तजनानामपि यावेतो रामस्य गुणा
ल्लावद्भिर्नेतैतेनत्कवय आत्मन उपकारकत्वं कुरिष्यति ननु नायकान्तरचरितवर्णनेनापि
यशः परमानन्दादिसंपत्त्यातस्वात्मानेउपकरिष्यतीत्यत आह तत्तद्गुणेति प्रसिद्धानयविनया
दयो ये धीरोदात्तनायकागुणाः तेषां गारिम्म गौरवेण गंभीरं मधुरं बहूर्घं माधुर्यादिगुणाधुके
स्फुरत्प्रकाशमानेवाग्विलासारस्वतेज्योतिर्येषां तथा तयोरुदात्तगुणवर्णनेन कवीनां वाग्विला
सासाभावेनस्वोपकारत्वेषांन स्यादितिभावः स्वात्मानमित्यत्रत्वशब्दः स्वकीयार्थः परमा
त्मानेव्यवच्छिन्नत्ति उपक्रममाणा इतिशब्दं धमारभमाणः सोपादानेभइत्यात्मनेपदं स्वनिर्भा
संनिर्भासः प्रकाशः नदपिप्रान्तरंग्रामयोदीर्घंनत्वं यात्विति देवमतवचनत्वपयस्यः कंठः स
पवस्मात्केचनत्वष्यंमुवचनत्वपस्यापि मार्गाणां तत्र श्लेषात्रवक्रीडनशीलमेतेन व्रलसु
खवासित्वात्यावनत्वमुक्तं अतएवहर्षेवावश्रुपश्लोकितवान् इत्युक्तम् चतुर्थ्ये तदपिष्टा
न्देवतायाः संभवात् देवतानांदेवनिर्मप्रगल्भवाचाला येतनानामंतनुपलक्षुके उप·
त्तिश्च इति देवतार्चेनयनेनाचोयामात्मनेपदम् तमाहगितितिहृत प्रशास्तिप्रशंसातयासौर·
सहृदयतोत्कर्षः तेननिर्भराणिवितानिवाल्मीकिवचः कृपानिपानेनतत्त्वस्यारसत्वेस्रव

मु॰
नाटी
३
3

ग्रासत्वादिकं कथ्यते द्विजेतिवृत्तम् उक्तादुक्तकरः यिया स्रवः पद्मविकासादिनाप्रियकरः श्वेक
पालीकृतः कोडीकृतः विश्वेशाविशयः पद्मविकासेन नाविधयासे मधुककारकर्षणेन हिनक
रोविश्वामित्रः किरणोत्करलक्षवः समूहः पद्मकोशोद्देशस्थः मधुकरो नाम इति सूचना विश्वा
मित्रोदयादयोत्सुसराद्दामसमाकर्षणं दशरथस्य शोभितकोसेन योजयति रावणादिदुष्टराक्षसध्वान
ध्वंसेन प्रकाशादिकं जनयन् विश्वस्यप्रियकारकः कमलयोनिजन्मनो वसिष्ठस्यायतनादाश्र
मान्निस्य वसिष्ठस्य वाचिकं सोदिष्टवाक वाचकं कज्जियनेनकएण् नामदेवानीतमेव वसिष्ठानुशा
सनमुज्झिरति मधुकैटभेतिवृत्तम् सगौ दो मधुकैटभौ हे स्यादितिभावः श्वेतपक्षतिगौधिसौस
मपि वेशवारादि संस्कृतमेव भोगाहं स्यात् नस्योतिवृत्ते गर्भरूपे बालके गुरुर्वसिष्ठः तारामैत्र
कं स्वरसमयप्रीतिः अश्विनीभरणीकृत्तिकादीनां हस्तचित्रादियोनयो ज्योतिः शास्त्रप्र
सिद्धाः अश्वादीनां च परस्परं मित्रत्वेन च तत्तन्नाम्नां नामपि मनुष्याणां मैत्रं भवति तस्य हृदयमा
नकारणमेतन्नेणतारकाभिर्जन्मनक्षत्रैरेव कृतमिति आशयेन तदेवचोपजीव्य लोको निष्कारण
मेव नेत्रतारामैत्री इति रमयितारामैत्रकमुच्यते ममहीतिमदीयहृदयस्य हि गजवप्सद्वारादी
द्वियाश्रारणि प्रीतिभावतः प्रोत्तञ्जित्रिनिंसादि तत्याग रुवचनश्रवणतत्सामायेव हृदयश्रिंदि
मांतरेभ्यो निषिद्धं तन्मुद्यतामपरः श्रमः गुरुनिर्देशपवावसिष्ठः प्रोच्यतामितिभावः का
रिकास्वल्पात्तरावकृत्यैसमारयतिभवतः स्मानेन्मोत्रेनोपादिशति इत्तमितिवृत्तम् इतमा

सीनैः स्वयमन्येर्वामंत्रविशेषेणवह्न्यादौहवनम् इष्टमूर्ध्वस्थेजलविगांनरस्तुतामंत्रविशेषेण
वह्न्यादौहूयतेयः तमंत्रकृत्याग्रयणादि यमेश्वाचारः इदंयाहुः प्रत्येकंसंबंधनीयः अर्थ
वषामलिंगताप्रत्ययशेषकरणेपुनः क्लैवममेनैकवचेतिक्लीवमपशेषः अस्मादितिहृतम् नेष
सिद्धायज्वानोयज्ञकारिणः शोभनोराजास्याअस्तीतिराजन्वतीं वतुप्रत्ययः राजन्वान्स्वराज्ञी
तिसाधुः अरुंधतीवसिष्ठनारीवसिष्ठोपदेशाद्धर्ममप्यतिशस्पदीभूतत्वात्सदेशस्याप्युक्त
षंड्रूर्थः सहजेतिसूर्यपुष्पाद्दृश्याः सूर्योदयइत्यर्थः नाहृष्यायेदेवमान्याः एवंभूतोकोका:
सूर्यंवर्यंचवसिष्ठपादाइतिभावः गार्हस्थ्यात् उज्वलीकृतोनिस्तुषीनीरजस्कः ततोनज्ञास
मासः यथ्यागारत्रिशासंस्कारंविनापिजसुटसमुदायैविकासपेक्षं तथाशीलाभ्यामसंस्का
रंविनापिसूर्यतादृशोयशोविकासितवंतइतिभावः एवंनृपप्रकाशितोगारवातिशयोऽदाहुन्य
यविह्वस्यगुरवेप्यवज्ञांपरिहरतिसपुनरिति सूर्यतावन्महामहिमानएवपरेसोपिद्वितीयोऽव
लानपुनर्जन्मात्रतस्यगुणेनभविष्यद्कृतलवेनोकत्वादमलन्महिम्नाप्युष्माकमपिमाहात्म्य
सूपपद्यतएवेतिभावः एतदेवविवृणोतिधार्मिकाणांक्रतौसगरस्याश्वमेधः ततस्तया
नाहृतत्वरगाकर्षणोद्यंपृथ्वीदारणेतेषांकपिलेनभस्मीकृतानांपावनार्थंभगीरथेनस्वः
सिंधोरवतरणमेवतेषांएवंसच्चरितानांगंगापताकाप्रख्याः स्वचरितैरभिज्ञातत्वेनसर्वोपरि
वर्तित्वात् विभवेप्यैश्वर्ये एवमनुग्रहशक्तिमाह कौशिकेतिद्वयं एवंविधोऽजनोमवसिष्ठ

मु. ना. टी. ५

प्रणयाङ्गजालो जातो विश्वामित्रं पुरोधाय कृतककलत्रकभूतलः त्रिशङ्कुकोपेन स्वर्गो निवर्तितो नवा
लेव स्थित इत्याशयः कौशिकनामग्रहेण कौशिकागमः सूचितः श्रौतेन वेदोक्तेनाध्वरक्रि
या यः तेन चरेदहमिति दर्शने यथा शिल्पी स्थूलपाषाणोद्दृश्यादि रूपं घटे कैरवन्नूतनत्वं ब्राह्मणो विश्र
त्कीर्णवान् यः तत्त्वियोपित यस्मा ब्राह्मणो बभूवेति भावः रजसः परः परो रजसः सात्त्विकः य
दशनादित्यात्मा धुः गाधिर्विश्वामित्रजनकः मैत्रावरुणो वसिष्ठः उपतिष्ठमान इति अत्र वालि
प्सायामित्यात्मनेपदं अनेन कथ्यते अत्र पाठे हीति नमति तिष्ठन्तम् दुर्दिने वृष्टिः यदाह कालिदा
सः दिवा विषयकाऽन्यत्र तत्र नायकदुर्दिनमिति स्फुरद्ध्याचरणकमलाभ्यां प्रतिपदं स्थाने प्र
कटितावाऽलक्ष्मीर्वीत्कर्षतद्रूपाय स्तम्भः तथाविधेन स्वस्य चलत्त्वेन प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदो
त्कस्य ग्रहणमिति धार्मिकत्वाद्दशरथे विराहितित्वे जाग्रमेदलामित्यर्थः प्रसभं हठेन जेत्राव
यतेस्पर्जे बालः वेगवान् प्राणं गाढेन इतिलः सूर्यवंश्यः सर्वज्ञो मनुः सत्त्रामणी इत्यविजयस
हकत्वाविजयसहकारी सहराजभ्यां क्रतो प्रतिपतिक्रानिष महकता इयंपीवश्वबलधारा
षीतलासेवारगोषीनादिवयं कौतुकमेघलेखा पारीलेन परः सर्वस्याविधिजातेन दक्षिण
पश्चात्सुरसमरगिरिवान् लोकनाथेन दशरथेन राज्ञा यथाप्रूर्वा नीलाम्भोदलेखा वर्धते तथा
दशरथात्माभुग्नोद्धोत्कण्ठा वर्धत इत्यर्थः प्रवृत्तशयां मेघलेखायामङ्कुरग्रहणयः पल्लवानप्युद्वहति
इत्याह यथेति अपालकर्माण्येव कल्पवल्ल्यः किं विशिष्टाः साक्षात्फलाभेदतया परिपाकाभिः

किं सत्यानि तत्तथापि दृश्यगोह्या सुत्कंठाजनकाः संस्काराः परिपाकाराज्यादि प्राप्नुयो हि स्त्रो
कष्ठएप्याकस्थाप्याः त्वद्विधगोह्यास्यहाष्ठएप्याकस्थाकल्पसाध्येत्यर्थः इत्याकोरयत्नमेत्वकः
गाढत्वेऽपि यादित्यनेनाज्ञिसा ''वेत्वाकेतिसाधुः पंक्तिच्छेदमिदं शास्त्रराजातिलत्वे व्याख्यातायद्य
सहपरिवारये त्वत्र नाशिष्यागोवत्सफलेति निषेधात्रसमरूपशास्त्रस्य समभावः काश्चिदितिध्वनम्
कश्चिदिति सत्यपरश्मे पुनःपदमिव पदमस्येति सम्पदं व्याख्याति तस्मादागतः आगत इत्यादिद्वारा
देशिष्यो कारणमेशोवायदृश्यति सर्वज्ञनीनामित्यर्थः स्वत्यथाययत्रमीसीति एकवचनेनाविरोध
स्यात् एतत्वेऽसति मनसि वर्तते वसुमतीभूमिः सर्वैर्दत्तिणाद्विजप्रदेशायात्रसातथ्या सम्पत्त
त्रयोगः स्वस्याधीनसर्वसिद्धित्वादेतत्कारणत्रयासंभवमाशंक्याह किं वेति ईदृशस्त्वदाग
मनद्रूपो विवर्तः परिणामः जनेतिध्वनम् संत्वमेवाज्ञान इत्यपरेऽर्थः पालनात्किल पतयो भवं
तिदिशां च त्वयैव पालनात्तेषां निजांगमात्रे कुंडविलमेव तत्र वास्तव्यत्वात् वस्तुनो भिन्नेन्दाराग
तावास्तव्यार्थे भक्तासती दत्तैद्याभयेतिध्वनम् दत्त इदस्याभयविभ्रमोयेन सचासावसुनोविस्म
येह त्वयैभुजासंभारो वाह्वोः शुष्टिमातेनगोभीरयाकलितमध्यायात्वद्भ्रमात्वद्याप्यारणात्व
यैवं दृश्यसाक्षीकृतत्वात् उपेंद्रमातेषामादरणवालेनागमुच्चैतं शोभा दिदेवयमत्यशायन
तस्यांतसंध्येतच्चपादेमध्येषष्ठ्यावेसनेनाव्ययीभावः समस्यावेति समस्येकवचनस्यामादेशः
भदेणाश्चैव विनातमेहि विसंश्लोषासानाशुस्सत्वादसौरभाभ्यपवनभोजिनो भुजंगास्य हरणा।

मुं॰
नासी
५

भावेन शायनीयस्य स्वपटुत्वाविष्कृतत्वेन स्तुत्वेन निद्राभूदिति भावः सकैलहेत्यादि सुवर्णेना
कैलहेमणस्तुतिवचनानुरूप्यायोग्यत्वमतेतेनस्मर धूम्रमिवेशत्रुमभिद्रुत्यमतंगास्त्रोधूम्रमिवेणः
शत्रून्स्तुतिगेता धूम्रमिवादीनस्वेत्यनेनेनूः नाशिनमग्रयाने सोन्मशोतिधनुःपाडित्याविस्मर
णानेचविलोपनूपयोऽपहासः तेनयदीड्यमनेनेनस्मर त्रैलोक्येतिस्तुत्ये लग्नकःशूलिभूःसं
फलेपीनतांगतेयत्मांसतेनसर्वांगव्याप्नुवंतीतीहशोयावलम्पत्वकारिवतीत्त्वांसमसुला
सः तन्मध्यपतितानांनेत्राणांविलोपएवंभूतस्यमहताकुष्टेनवर्तितत्वयेवनिर्भयीकृतत्वादि
शेषनुःश्यमहीनोहविशापीनस्वकृतइतिभावः सर्वांगव्याप्नुवंतीतिसर्वांगीनाःसर्वोदैः
पश्यगेत्याहितनेः भूकस्यपइतिदशास्यस्याख्यास्वधर्मोदेवसभा त्वयाधीमनेतिस्वतम् स्व
सत्रिधावेवमर्त्यविक्रमोत्कीर्तनमिदंस्यमत्सरेहेतुः स्वविक्रमोत्कीर्तनजनितेनचत्वद्दाढ्य
रोमांचेनकंटकरूपेणविडानियानिसहस्त्राणितवामभुजलोचनानिश्रुतउत्सुकदसूणितैःलो
कनेत्रवाष्पोद्गमेसकलनेत्राणामपिवाष्पोद्गमात् वाष्पस्यचानेदेष्वनुभवात् श्रानेदेस्तुव
दनुह्रस्यानदृवदभिनयतिनहतस्यासौपारमार्थिकः तस्यांतमत्सरत्वात् किंत्वागणोक्तीतेः
भवद्भिक्रमैर्हेतुभिरुन्मीलयोभवदीयदक्षिणभुजारोमांचः तेनविडाम्बनएवोन्मत्तदाक्ष्याणि
वनाहशौर्विलोचनैःगानंदमभिनयतीतिसंबंधः मांविनायोंद्रः स्वयंशत्रुत्वयसमक्षंश्रीतिदर्पोद
ति एतमेसैरितिहने जंभारयरंहायकस्तिष्ठतेपुरस्य्वशलमात्मानंकोत्तापयेत्वकोपीन्यर्थः प्र

काशनस्येयेमात्मनेपदं जंभारयइतिकुस्याशापप्रयोजयइतिसंप्रदानता पृषशाक्रः कोपेनर
क्तभवद्भिरत्तिभिर्वैदिका मार्गै देवतमस्त्वंचकार श्रोत्रेयमस्त्वं विनापिकोपाकृणाभिर्हेष्टि
भिः दृष्टिमात्रएवास्यशत्रवः प्रलीनाइत्यर्थः संहृतोयमितिहननम् आज्ञापालनंसाहृचयो
लुलक्षणायाप्रभावोवानेर्ष्येदोनिर्विघ्नलक्ष्मीकोजातः प्रशस्तिःप्रशंसा नवकीदृशीनूतनान
काचिदेषामस्त्र्यं वेशाजातानांप्रशस्तिः प्रयोसर्वेषामप्येवं विधत्वात् एतदेवाह श्लोकार्धेणा ।
मिति इंद्रश्रियोहिविकृत्स्व वंभूकपोलानां पत्रंभंगीमकरीभगाः स्यात्त्विघ्नाभावेनमकरीणा
मलतत्वेतासांपत्रुरूपत्वात्स्यपालंयइतिव्यापारः उक्तिःप्रस्तुतिस्थयस्याक्रियायांमोक्ति
प्रस्तुतिकाकया मधुरध्वंसकादित्वात्साधुः श्रोत्रांतावन्नवेवस्वपत्तस्यापनानांमत्वट
तुगमनमर्पीत्यपरेर्थः सद्यास्तुतनिधित्वमेवप्रकटयति शस्तोत्कंपेतिवृत्ते शचींप्राकार
नीमिंद्रस्यदीनोक्तयएवनूतनसृष्टिकारणाविघ्नोजातः नवनरसामर्थ्यमितिभावः जवा
दितिहृते स्वपक्षलः पक्षात्पातितः मंदैः स्वभावादलसगतिभि र्थ्योवाहनमपरिश्रांतरस
संचरणाद्दृढवचनेनियच्छामोनिवारयामः अतिपततिअतिक्रामति यदियमिति नवा
गमनेयास्त्वशापसंभावनाहमपिकदाचिन्मुनिप्रयोजनत्वमोस्मीत्येवंरूपास्तसांयोतिप्रसंगः
कार्यमेवमयात्तस्वयोजनमित्येवंरूपः स्पएवश्रेक्षणकेतत्रप्रमोदात्रतकीसनोरूपितस्त्वदा।

पु.
ना.
टी.
६
6

देशं वाञ्छति त्वदागमनप्रयोजनं विकीर्षया मनस्त्वदादेशमपेक्षत इति भावः निर्मुक्तेति इव
म् निर्मुक्तो मुक्तकंचुकः अचलेन्द्रपो यो मुक्तत्वेन समन्तात्सन्ततो भोगस्य तथा शुक्ल
पक्षे कलारोपणाद्दृश्यते दलनकालयोग्यां कलस्यच्छेदः कलाविच्छेदस्याननद
ह्रौ: यथास्तयः क्रमेन्द्रोर दरदनच्छेदगौरस्य तस्येति उपमानत्रयेन चाननेत्रिभुवनेपि
यशसामस्तुज्वलत्वमुक्तं अतएवोपमानान्यपि सातिशयान्यत्र दत्तानि सकंचुकस्य नागरा
जस्य रजः प्रभृतिपिहितस्य दीराजेर्बहिः कलंकमलिनस्य शशिमंडलस्य च तथाविधौज्वल्या
भावात् फलात्रिमात्मनपदस्यानित्यत्वात् पुनरिदानीमिति सत्यपि यशसि तदानीपि
नत्वमिति त्वत्सार्वैनोपदिशति यथाइतिहस्तम् एवं नाम ज्योत्स्नाभ्रांत्यालिहंती यथैः
अतएव जिह्वादत्तत्वहानिः अनेन सार्धं न्धेन कांतगुणसद्भावः पुनस्तदर्जनोपदेशा
श्चोक्तः अथ अभीमतगुणसद्भावमप्याह अपीति अपि सन्धयेत्वन्नेजसा दिशा न्तु मेजित
त्वात्तमः शमायरविर्यो त्रिभाम्यति नाकिंत्वादिश्यांसत नयाञाक्रतंचिरं तनसोहार्दपा
लयति सोहार्दपालनं महतां स्वभावः एवं प्रतापरहितत्वेनेरपितवरामेण अमार
हाकार्यैतदुपादिशति किंबकति पयशात्रस्यानिर्धारितसंख्योपाश्चत्वमाभिमन्तत्तर
वेस्य शत्रिशाहस्य संख्योतैकेत्यादिना न समासांतः वितानेयत्नेभवं भवेतानं अस्माकं

दीक्षितत्वेन दुष्टनिग्रहानधिकारात् दनार्थं मरात्र्यमपटं रामभद्रेण स नार्थं कार्यमिति
भावः मध्येकृत्येतिहृद्गतम् समुद्रो हि स्वजलैरेव तोयैर्ग्रीणाति परमं न तालेमेघैक
रोति मध्य इत्यव्ययं मध्येपदेनिर्वचन इत्यनेन गाति संतत्वाङ्कृतिकोलत्तुरुघ इति समा
सेनकयोपि मध्येकृत्येतिरूपम् इंद्दगीति स्वयमुपकर्वंता मप्पन्यास्मिन्प्रशः स्मारोप
णपरः स्वभावः सर्वेषां परोपकारिणामिति भावः तेनत्वमित्येकत्वेनाविरोधः इष्ठ
इतिवृत्तम् यः सेवयैव तुष्टः प्राणार्थमानेषु व्यभिचरति स धर्मविजयी योद्रव्येणप्री
तः सम्यग्नव्यभिचरति स लोभविजयी योर्थमानप्राणापहारेण महीमभिलषति
सोसुरविजयीत्युक्तम मध्यमजघन्यभेदास्त्रिविधं राजानत्रशक्रः प्रपत्तमेवजन्वम्यावि
जयी इत्युक्तस्य तथैव दैत्यविजयात् बलीयसाडुर्बलग्रसनं मात्स्यो न्यायः संप्रतितं
प्रतिपादयति यथा येन प्रकारेण वरुणस्य दंडनीतिरस्ति अत्र तत्ववाक्यार्थस्यैव कर्म
वं पातालेनागराजात्सर्पाणां शास्त्रमयमस्त्येव राजसर्पस्य सर्पभोजित्वात् ततः स्वर्गा
वारिधिपातालानि क्रमस्वामिदृष्टानि भूमिः पुनरस्माद्धियमुनिसूक्तैतेर्भवताधर्मविज

२ सु॰ नां॰ टी॰ ८

पिनाक्षवस्थापितसकलदुर्बलेनस्वपरचक्रभयंचरतलास्मस्वामिकाबभूवेति कृष्ण
मितिशोकशल्योद्धारेषीलंस्वभावस्तेनशीतलत्वासनोनिर्वापकत्वात् अकःकलको
गातिकृपायः कूर्मेतिवृत्तम् गोत्रंकुलंग्रावशब्देनपर्वतवाचीगोत्रग्रावाणः कुलाच
लाः पकामभिन्नाध्वरंभुवोभारंवहन्तीत्येकधुरीणाः अथकादेविनीनःकूर्मादिभिः
सहरघुवंशोपिभूभारधारीविगीतोवचनीयताप्रुक्तः अथदशरथमनः पुत्रप्रस्थान
दोलायितमुत्तराघ्रदानादेवावगम्यसस्मितमाह ममकारइतिमेमतिप्रख्यातप्रतिरूप
कमव्ययं ममेतिकरणंममकारः कथेतिवृत्ते व्यथांअमेचश्रवणाःसद्यतेकुंडलेन
कपोलमंडलेनस्यैवशोभाहेतुत्वात् अथकौशिकशापेनोदायप्रस्तुत्रवादानमस्य
याममर्थयनेभगवानिति दीरकंठःशीघ्रःअथचाकृतात्महइति उत्तरंनिशाचरेषु स
हितत्रेति मैत्रावरुणंवसिष्ठंपुरोधायपुरोहितंकृत्वाखलुबालत्रयमात्रममौंजीबंध-
नादि कृष्णाष्टोनामसंपूर्णाकृतप्रसादोदोषनुर्वेदोहिमलोब्रह्मर्षिः आयन्तते आयताभ
वंति अस्ताभिर्विधेयार्थ्यः राजभीतीराजवंश्यसत्याः आभियावचिंतामणिः परिवस्मा ८

अलं चेन्मोहितशिशुत्वमोहं मयि निरस्यतीति अलमिति निषेधार्थः एष्यति वीर्यवेनेनाहिः सर्वस्य दिवसस्य
मादेशः तलिनालक्ष्मीमलिसेवलमकार्षीत् मयेयमस्याविनाप्यधिको पापमभिहशिभिः हाष
मानवाश्यशासनः पत्नीनाइत्यर्थः संप्रत्योधमिति शमे त्वाशपालनस्य चर्यालक्षणाम् प्रभा
वोचामये ॥ निर्विघ्नलक्ष्मीकोजातः प्रशास्तिः प्रशंसा नवकीदृशी नूतनानकादिदेशास्त्रयंव
शजानानां सर्वेषामप्येवं विभक्त्वात् एतदेवोपमके त्यर्थः इतरोनरंग्रहस्तमे इत्ययितमितिहमं
द्रुतमिषं चेत्येवं संदिग्धानां ध्यानदृष्टमिदमेव तात्पर्यं तः संदिग्धयद्यकौशिको रामार्थी गदाग
तः शरणकामः कर्तव्य इति ध्यानेतिमन्तं कालविप्रकर्षो तीतानागतत्वं प्रदेशविप्रकर्ष इन्द्रिय
संबंधायोग्यदेशावस्थानं तो ध्यानमपि दृष्टिपाते नाशितो येषां ग्राह्यार्थानां तेन तथा अतीता
नागतस्यैवेन्द्रियासंबद्धस्य च ध्यानदृष्टानुनिर्मीयमानत्वात् अत एव तत्वातिः सर्वपथी
नाम सर्वानतीन्द्रियादीन्यथो मार्गान्व्याप्नोतीति सर्वपथीनासवीदेः पथ्यंगेत्यनेनखः खः
प्रत्ययः क्रमतेनक्रविस्मातिदृष्टमतेह्नानिसर्गलायनश्यात्मनेपदम् क्रियाणामितिहमम्
प्रत्नावाक्रियाणां वैदिकानां नवक्रतक्रमेणा दशरथस्य ऋषिकल्पत्वम् नतराजमात्रस्य
स्यायत्वयस्थपगतस्य नतयरद्वारेणमुनीनतजननमात्रे तत्रापि विश्वामित्रेनूनतमहिषितमे
गहान्नतमाणादेवनप्रसोलेशस्य कषान्नतप्रभूतस्य नाशितविघ्नभयेन तत्तदुपद्रवाणामसं
जातविघ्नेयष्यन्नेनत्वेवमेवास्थितइतिप्रत्येकं व्याप्य एवं च मतिरत्युज्जलस्य नामापि कामः

मु.
ना टी.
८
४

क्षीयादित्यर्थः त्वंचेहितितिहननम् नोस्माकंरक्षतु ज्वालजालानामित्यर्थः नतोमसइत्यनेन व्यभिचारः
सत्त्वं तान्तेष्वे त्वयैव संभाव्यते तेन नोस्मदुग्राज्ञापयपत यइतिहितेरस्वेंड्वत ननामितिभावः असुरे
न्यासंत्रेण न रामस्य लक्ष्मण स्रारुचयांमिन्नोभवसीति ध्वनति उज्जिहीते स्नगपीशोतिस्त्रंतं य
स्मरितयस्मापदानेपीभाणीकस्याकथितवती सोपिविश्वामित्रोस्माभिः परिचरिष्यत इतिवस्य
मानेनसंबंधः इतिह्यत्र्यंसंग्रहायेयस्मरितमेव स्तरापीशोन्यादिनाश्रयपवितगुणाणि: स्रगोहो
कृतत्वात् ब्रह्मणो ब्रह्मरूपत्वात् भुवनपितरः सृष्टिकरणनियुक्तत्वात् नेच समसंख्याः प्र
क्रान्ता इतिकोपफले ज्योतिशास्त्रे ग्रहादीनांचरणवीथीत्रिधा उत्तरामध्यमादक्षिणाचेति तत्रै
केकाश्रुनक्षत्रामध्यमादक्षिणाचेतित्रिभेदैर्नववीथ्यः तत्रनवमीसर्वान्तिमा दक्षिणाचतं
स्माद्वैस्वानरपथाद्बहिःस्थितत्वेनस्वर्गप्रवेशोनिषिद्धः ततः परंस्वर्गमार्गाभावात् एतावता
यत्तोयाभासित्वमपितेषांनिरस्तं पौराणीयं चरितमितिपाठस्तुलिपिभ्रमात् यत्त्वहंमंतरेणसोपी
मनेनसंबंधानुपपत्ते भयमयमित्यसत्क्रात् संभ्रमइत्यनेनोक्तत्वे भयंकराः भवन्तिमेचेत्युक्तात्र
इत्यनेनत्वे: ततस्थाप भयंकरीविविनिपाठे कुर्वतीत्यवंपीला हेतनन्वीला नलोमेत्यनेनप्रशमयः
तत्रयशोविभागात् नचापिवत्क्रदेन इत्येतावतात्स्रुचप्रतीकेनभयशाहोमातः यथातीर्थंकरीत्य
त्रटित्वाटुरीय प्रशामयत्नदृशानात्कोपोविस्मयहेतुः स्रुच्यवास्थितंवास्तवमेवसंभाव्यते कोम
लमश्रुवर्षीतलामहोघयोपिज्वलति ज्ञाविविनितमोगुणानुभावाज्ज्वलितइत्यर्थः स्रवितयं। ८

नामेदं छंदः नक्षत्रापरनाम यदि फलनेदो ततो भोजनजलागुरुलनक्षंटकं ब्रवीति कृत्ते ड्रवगारवा
देवांगं भीदं विद्रीयते विस्मयपुत्रमारूयति पुत्रा किल कौशिकः शाकितः शाक्रप्रहितामिलये
विद्याति नीभिरप्सरोभिस्सह विहरन् स्वर्गाणि प्रगामास्यस्यत्र इति तात्पर्यम् ऋष्यचरो विभा
नमः शामयाति एवं विधायस्य चेष्टिताशिमरणं तिकस्पर्यति पौराणिका इति शेषः ब्रूतेति
ब्रूते विभांडकसुतस्य ऋष्यशृंगस्य मुनेस्तथा विभक्ते न च कृष्णाद्यायरथस्तु तोऽन्यमिति च
कृत्वांत्रसंस्कृतः पाकविशेषः सच परब्रह्मतेजसः परिणामः तत्र विभोररघुवंशानां रामा
दिव्यरूपेण च तथा देहसंबंधः न केवलमिति ऋष्यशृंगेनाविभोश्च कृमध्यावतारितेरघ्वालार्मः
हिमप्रकाशानां द्विजपिता विभांडको मादृशस्तत्तस्यपादनाश्च दशरथयो द्वावपि पुत्रेणाभिरिक्तो
यइति कृष्णम् पुरोहितवतः पुरोहितकृतवतः वैनायिकाविनयः प्रयोजनेयाम्नो प्रयोजनामिती
पुत्रकाद्यो भवाह्यास्तुनयः स्वचलपरीनः लक्षणापर्यंतवर्तीस्पर्षः इति संबंधयोग्यतेनेन ब्र
स्वाभिज्ञायतत्वोऽधनतियेरामादशय इक्ष्वाकवः इक्ष्वाकवोपम्यानि राष्ट्रतांत्रियेत्यज बकृष्ट्वाहियामि
त्यस्य तुक सावित्रीसवितरयस्य सूर्यवंशजातत्वात् वसिष्ठेति कृष्णम् प्रभुत्वयः प्रयोजनमस्या
धान्यत्वपिको उत्पन्नत्वेन गाढगजबधन भूमित्रूपेश्रीज्ञचप्रसंभमः सत्रापि च तत्पुत्रभिः कला
भिसाकल्पे नैव विस्तुयं कृत्वैवेतेतदिदानीं तमसृष्टयेतपासिचधीरयावसिष्ठमंत्राश्चहानीमेवफ
लितास्तेष्विति वेतान्ता इति कृष्णम् छंदोनिबद्धमाषामवः ताः कथमपि ब्रह्मर्षीणां विस्मृताः

सु.
ना. टी.
२८
९

पुनर्विभुः स्वतामप्रकाशितवान् तथा यदन्तःपुरवासस्त्रीमध्ये स्वाहाशब्दस्य कारः करणं यत्र तत्
स्वाहाकारं यथा भवत्येवं सत्तेद्रव्यदातृणाग्निमार्गस्य त्याग रवनीयद्रूप स्वेतास्तचा सावग्निस्त्रस
भुंक्ते स्रवातीतरत्नवतारितवेतः निग्राहिताशेति ग्रहाश्चिते ग्रहेनिर्वाति स्वस्तनीतावस्त्र स्व
रगृहहल्यादस्यनेनजिह किरतिहृतं विश्वकस्तवेतोंचेति रतिविश्वस्रोचः किंपिसर्वांटिविश्वमि
त्यहि: व्योममध्यरोहिणीरवौ सर्वदिग्व्यापित्वेनदेहच्छायायाश्चैस्यतदेवत्वम् अतएवतस्याः
करचरणानामतिहृस्वत्वेन प्रतिभासात् स्थूलकच्छपेनोपमानं वामनीति साधारणीतिवस्य
तायाणी तथा करिकुलवनिः स्तैः जलकणैः पीतलायां स्वर्भोचकच्छभुविस्रगाः स्वपंति ता
पान्नाहिकरिणे जातिस्वभावान्मुखजलानि करेण गृहीत्वा गात्राणि सिंचंति स्वाप्यां स्वपाद्विका
नास्रपेयं चेतिपुत्र कच्छस्थलीमिति अये: पीडः स्यासौ राधारइत्याधारस्य कर्मत्वम् पदीरस्त्वट
नः प्रस्यहोतिहृतं त्वडुणानां गात्राणामसृतवर्षित्वेन विधस्त विषवैद्रूप्याभिदष्टाभिर्भोगस्य
तहेहाभ्यायिकेभूषा नन्ननहित्वडुणानु रागजनितौ रोमाच स्वेदौ किमिति नोपलभ्येते इत्या
ह केंचुकेति स्राशीरिति सांतरं कारांतैवा मैदेहूनेरितिहृतं गुणाविस्मयेन शिरोधूननेनमाणिभ
रेण मे देशारीरेण हिनिरंतरे हि कंचुके हर्षस्वेदौ स्मृतिः सेवत् प्रोच्छलरोमाचडेडे कच्छासिते त
स्मिन् शरीरकंचुकयोरंतराले प्रसरति कंचुकनीरध्रमाहात्म्ये नेप्रसरति जिह्वायुगलेन जलवा
सुखस्य वर्णाश्चारवे घर्मस्फायदित्यात्मने पदस्यानि स्वतान्छ्वंते प्रभासीदतीति सायनुमाक ८

संधानात्माविंडरीतिनात्मविविश्रिकच्यतेहीहाप्रवेशस्यैवोत्तरांकेप्रयंचनात् गोष्ठीसंलापः परि-
षद्दास्तायथगच्छन्तूनमित्यादि क्वचिदितिष्वनं क्वचिद्धयोरेकवाक्यतायथाङ्गः खिलेरामेवयम
पिङ्गः खिलाः स्राखिलेवास्त्राखिलोभवामः तथाविश्वामित्रोपि अस्मद्वियोगाङ्गः खिलेरामेङ्गः खी
प्रभुतप्रदेशादर्शनसाखिलेसाखीभविष्यतीतिभावः वयंचेति इयंदशरथेनमहाभेदमध्यवस्य
तोऽस्मदेवस्योक्तिः कल्याणगन्हप्रकोष्ठः तस्याविभागः इत्यादेशः ततोलक्षणयाविभिन्नतापि
कल्याविभागः इहशाङ्गेरामस्याचारव्याकृत्वम् येनास्माकंकौशिकस्यचनकोपिभेदोभवि
ष्यतिकौशिकोपि वयमिवभविष्यतीत्यर्थः यद्वारामेप्रतिकौशिकोवयमिवनोऽनत्ततोवाक्ता
द्वियोगार्तिङ्गः खिरामस्येतिभावः एवमपविखिलोपिकौशिकः कथंरामेवयमिवखिन्नयोभ
विष्यतीत्याशंक्याह यदिदोः यश्चन्द्रस्यान्मनेत्तयेत्तीयते उदयेचचन्द्रोवारिधिर्वर्धतेतत्र
तावद्यद्यवदसमानउपाधिर्जागर्ति जनेर्जननक्रियायाः कर्तीचन्द्रस्तस्यकर्तिजनकः कार-
णत्वभावः प्रकृतिताजनकत्वमित्यर्थः चन्द्रजनकोहिसमुद्रस्ततः एवञ्चन्द्रस्यतयेत्तीयतेचन्द्रो
वर्धतेइत्येवंसमुद्रस्यचन्द्रानुगमनेजनकत्वसंबन्धउपाधिः यत्नचन्द्रेस्तंगच्छति अस्तंगच्छति
स्त्रानेस्त्रायति उदयेविकस्वरेचविकसति प्रयंचकः संबन्धोनकोपीत्यर्थः गतत्वहिस्त्रानिवि
कासाभ्यांजगुदंचन्द्रमनुकरोतीत्याह विश्रुङ्गाइत्यादि अस्तेनाभिसंधिनिरभिप्रायंचन्द्रवतोभ
वेतिनतसंबन्धमनास्तिकत्वमर्थः अस्माकंसमुद्रप्रायाणांयश्चन्द्रतत्वेरामस्तन्हः सजनक-

मु॰
नारी॰
१०

10

त्वसंबंधस्तोयाधिकः परं यस्याविष्णुरूपस्यैवैव स्वपुत्रेद्वंद्वेनिरुपाधिस्नेहस्तस्या रामे कौशिका
स्यापि भविष्यतीति भावः अमुमेवार्थं दशरथो पि समर्थयते रत्नाकरेति द्वाभ्यां रत्नाकरो न लक
स्त्रिहरीत इत्याशयः संघने मद्दभूतस्वार्थः किं कथ्यते निर्वचनीयत्गुणो न त्वनिर्गुणत्वेन लज्जाकर इ
ति भावः कदन्याहमते तिपरंकिंतैः योगणा अपि बंधुव्यपदेशो निमित्तेन जाता इह पुनर्बंधुत्वे वि
ननीयमस्यैव जनकत्वात्स इत्याशयः परंतत्वतत्वात तरे स्वरूपविशेषेयेनेडः ऋणुत्वं बधुरितिव्य
पदिश्यते यदि विजातीयेन बंधुव्यपदेशो लभ्यते तर्हि रत्नाकरबंधुरमृतं बंधुरिति प्रसिद्धः स्या
त् नच तत्संबंधो पि दारिद्र्यनिर्गुणत्वादिना लज्जाकरः परं तत्र मुद्रानाम मन्यात्किमपि स्वरूपे
न चंद्रस्य बंधुत्वमेषामेकत्वमेव प्रसिद्धमित्यर्थः अहं समुद्र इत्याशयः अमृतादिप्रायाश्च भरताद
यः परं ऋमुद्रस्थानीयस्य विश्वामित्रस्य रामेण सह निरुपाधिबंधुसंबंधो भविष्यतीति इति
श्रीमल्लधाविशिष्यनरचंद्रसूरिकृते नर्घराघवनाटकटिप्पनके प्रथमोंकः समाप्तः ॥ यजमा
नः विश्वामित्रः तमइतिहते पीयते अस्येते रातनवयोस्ति अस्त्राप अत्रपीप्रषवशोषिस्तर्योश्वोज्वलि
ष्यतो दाबाद्देरपि प्रथमेधूमः समुन्मिषति अथ च हुइरेयन्योतनयोर्मलिना चारैः त्तुल्यत
इत्युक्तिः अन्नः शल्यमिति अयस्कांतमणिना शूद्धितेलो हशल्यो निस्सरति अथ च त्वज्जेनाद
येहृदयांतः दुःखैनिःसरति ज्ञानाशते पलांकुलेखनाख्यः केदमेदः संक्रमयंतीतिसंक्रम
वती क्रमंतीतिगणो चितन्हि ते यस्तरइत्यनेन शुभस्य भावः विक्लेतीरितिमलोपः जीवातवो

१०

जीवनौषधानि विकासेन पुनर्जीवनात् लूनानेन च विताने कोकिलालापसुरम् दिशीति न्ने
दिग्ध्रेरुत्पामुकुरानिलतरुणयोषितां नतेदेशाः तत्रालंकरणायपद्मरागरत्नांकुरो रविः सर्व
दिशा सुपरिशोभादेगर्भ इवाचरति करैः कपितलोपैकेचगर्भितः तत्र ऋणवदननांहि त यो य
यैः पातैर्वदिहेदायमानेभ्रं गोस्तुवरेण पद्मवनेन मनोज्ञा सङ्गाकिकाः सुखेसमएषु इति सुः
ग्लानादिभ्यः एक्षवीनीकरण मोखेश्वसमिकेवनीद्धवने प्रावीति न्ने विभ्रमाविलासात्त
दृश्यं कर्णिकाकर्णाभरणकर्णेललाटालकेन संवर्तिकानवदल इदं मभोजेसुबल्पाविकास
मपितादिरफेणोद्धश्यमिकयामिलितानिर्गच्छता मधुकरनिकरस्पादेपातिशोपाउप्री
वल्पेनविकसति उभ्रांते प्राकासंति उदभ्रः सकसेकादित्यात्मनेपदे प्रथमसेत्रनि न्ने
यतश्शोस्पादिशितेजः कणामोसमयासुवीत तन्मयेसपतिरविस्लोलाहिवित उद्देष्यति
उल्लिख्यमानेरक्तेवस्तुनिरक्तारेणवः परिस्कुरति यावदित्यध्यर्थे भविष्यदर्थे घ्रातक ततउ
दयस्तमुशुरागावलोवर्तमानेप्येनवर्तमानाप्रागावशावीने प्ररिकिंक्त्या वोचनीनः त
क्रमभयनेटकस्तलाणपकरणेनाम्यासुन्मज्जोह्लिखेनरान्यदन्तोभवत् सर्वविश्वकसंणा
स्तूयेपत्यारत्नादेमाख्योयाः सलावलोकनाधीकियतेजापनश्चनायधुम मारोप्यरविकलि
खितरति विज्ञायमानोवितत्यमानः सेयपुरेति दीर्घतपसोगोतमस्यदिपंदेबल्पेहोःशी
ल्पविवर्तमानेशीलाउविकाद्यपेण परिणम्यमाने तेजसाप्रभावेनाधकारारव्यायात्रूपानेजसा

मु॰
ना टी॰
नै
ज्यो
२१

नमोऽनुपस्यायुक्तत्वात् पुराकिलगौतममुनौ समाधिस्थे वृद्धिंगते शाक्यस्तद्रूपं कृत्वा वृषस्यन्तीम
फल्यां भेजे ततो निस्मरणौ गौतमेन दृष्टः शाक्यमल्लतः शाक्यस्य उक्तो येन ततः गौतमीच सूत्राशीलेति
शालाग्राम पर स्पर्शी नान्नग्रहीतेति श्रुताविदः विषयाद्युपाय रमाधौ तेन मृगानुस्मान तस्याः पल
त्वलाकाच्चकच्छकृतं तस्या हरिणा शाक्येण हरिणत्व मनुभूते अपारमाधिकप्यर्थे पारमाधि
कतुज्याग्रहणे: अल्पीयानवलुतत्तज्जपदा विषयस्य बलाभमात्रेण वतस्वबाधिनत्र ग्राम्यत्वत्तु:
त्वबालः दृष्टत्वाभिप्रायान्मुक्तिसाधं मेहिके आध्यात्मिकत्वादिकल्पः राजयइतिराज्ञ
दिननोनतीयकत्वाद्दहोराज्याणांत्यर्थः यथादिने साधविर्धमानेन्यत्रादिनस्य राधिनानतीः
यकत्वाद्दहोराज्ञेनेत्यर्थः यथा दृश्येते हनुइतिणत्वानिग्रस्यनरत्यर्थः अल्पेयरग्रास्यवसुभि॰
सहस्रेति श्रुतिलोकमात्र्यानथक्लाबनेच सहस्रोमनेरज्ञा हत्यासंबंधात्यागे वनेच सहस्र
भाज्ञनेयुक्ते तथाच महाभारते त्रिलोकमाध्यायेमहेन्द्रस्यापिनेज्ञाणांपार्श्वतः दृष्टतोग्रतो
रक्तांतानां सहस्रं सर्वतो भवेत् सहस्रमवयवायस्यावयवानयं लोचनशास्त्रस्य सम
हेमनस्या सामर्थ्यात्सहस्रशाहेन संबन्धः उन्मीलित्वाबत्तुष्मीत्याहेनेत्रनामेहाक्षेति दि।
तीया अवस्केशोधाऊी इंद्रजयादेवापि न वैरिणापि च समं मेत्री स्वस्य वा स्वकीयस्य वाभ
वेत् तत्रस्वस्य भयाभावं दर्शयति त्वरीयेति त्वयापि समध्या अपासीनेन जलयितद्येयोउसु
दंगावणकल्याया निद्धि घ्यजलयिप्रदत्तिणेक्तत इति विश्वजनीयेनोत्यस्मात्र स्वयंभेतव्य २१

मित्यर्थः अथ स्वकीयस्यापि भयाभावमाह नापि स्थामन्तेतेति त्वदीयस्थामेन तद्विशेषग्रहणे
च्छायापीत्रमेव त्वत्तैस्यानुमनात्स्वयममारोपेन चशक्तः समुद्रोत्तरितत्वात् समुत्थानं समुत्थः
स्थादिभ्यः कः लङ्घः समयो यस्य स लङ्घसमुत्थः शीघ्रगमनवानितितत्र स्वाङ्ग यत्र यस्य मैत्री-
करणस्याभावात् दूषणांतरमाह किंच सर्वेयोर्यामिति उत्तेति दशवाहनेयकलयस्योन
त हरस्यहयोः कैलासवासात् धनाधिनाथेन तद्दरिद्रे सख्योनन्तू दासीनेधन स्येश्वरमित्र
त्वेन प्रसिद्धः विभुवीतकस्यनन्तवैरिमारणासमर्थस्येवमित्रस्यानुपकारित्वं यथाश्चलल्य
स्तनोर्धनदस्यनयारावणस्यापि संभाव्यमिति भावः अथ हरिति भल्लूकशाखवमललकशाखापि
वानरविशेषवाची राजत्रित्यादिसंबोधनन्यासः पतिहासद्व्यापाद्यविजनेन तस्तुसमर्थजाम्बव
तत्रया उत्तावथ्रश्यादिवर्णनेन सहासइति वेलायांरावणोहतइतिवचनात् वेलामल्लः वेला
तत्तीयंभुङ्गतस्यमल्लः समर्थः मणिमरीचेतानसहस्रः मणीनाश्चयेयनजेषु [illegible]
लः कल्पोवंपयः कलस्यापत्यपैकमावसमासेवेतियः सहस्रकिरणादित्यश्च्यवानप्रपेयो
गश्चनेनपंचमी अधीयत्रिनत्र थारीशंकम्बुत्रतिशंत् एवं हनुमताऽस्वयस्योतिकेपठता
तदभिमतत्वात्मस्वेनसुग्रीवं प्रतिसाहाय्यमेवदक्षिणीकृते सव्रलचारीमहाध्यायी अयेति
रात्रसम्बोधनेनभयेनोपजापोविघटनेनेनविशीर्णकथ्यमितिन केवलंस्वरूकमापरिस्तौ
एमित्रथमोपि प्रियेतिस्पतं कस्मैचालब्धायेष्टयोयदीयः अथचकस्मैचनापदिविलायाः

मु.
ना टी.
१२

पिप्रियं कर्त्तुं निजशिरांसि छित्त्वा रोमांचितो भवति स लंकापतिरेव नान्यः तस्य मित्रकार्ये सो
ढमत्वमेवेति भावः छिन्नेति नव स्वे व मूर्द्धसु क्रमेषु शंभुना तुष्टेन तेन मूर्द्धानो नवीनाः कृताः
दशमं तु तत्र तस्यैव स्थितम् अतोपि नवापि मूर्द्धानः सवीरसोत्कर्षगुणसंभृताः संतो दशमं
मूर्द्धानं छेत्तुं तस्य लग्नत्वेन शून्यव्यापारे किमपि दृष्ट्वा तावत्तेन किंचिद्दयामिति प्रवलो
कितवन्तः इत्यर्थः किमपीत्यव्ययं न किंचिदर्थे तथा च कालिदासः स्निहानाङ्गः किमपि
विरहह्रासितनले इति एवं रावणस्य मूर्द्धावीरत्वप्रकाशनेन सदृशकार्येनाविस्मनीयमिति द
र्शितं श्रियाकर्त्तुमिति प्रियस्त्वदहानलोस्य इति ड्राव् ततः श्रुतिनागाः कुंजराः विशेषेणेति वि
वर्तः परिणामः आश्चर्यं विस्मयनीयं पारायणं साकल्यवचनं सकलानपि दिग्गजान् स्वमनतानिति
भावः स्थानशतेत्यत्रेदं शिष्यद्वारेण स्थाने सुगुरूणाभिनियोज्यमाना विद्यागुरुमेव गुणवत्ताम
गुणपकरोति यतो मेघेन तत्र पवुः गृहीत्वा शुक्तिपुटिसंजलेजलराशिरपि रत्नाकरो भवति
स्थानेष्वदत्तेषु शिष्येरिति प्रयोज्यकर्तृविवक्षाया वकृत्यसंयोगिनिग्रहयानामनेहधीभाव
सश्रयद्रूय प्रत्युश्रुतिदूतम् भानवः किरणानीराजितोः कृतमंगलानारणाः कृकविंदः
पद्मरागः तस्य केटनवा छेदः तेयं दंतजात् तात्स्याउपचोरणचराचरंजगतद्दत्तुज्जातया
संस्थितानि जानेन च्छायाव्याजेन तत्त्व गषोत्तिर्मोकं कंचुकं सर्पवन्मुंचंति नत्रुनिर्मोकस्य क
कंपत्तनेत्याह शैवद्धातत्वात् ह्रसानिर्मोकमोचनादेवापहालितस्यापि विमसूयता

णानैर्मल्यमुल्लसितमिति पीत्वेतिवृत्ते कमलमुकुलान्येव शुक्तिकोशा गंधिसंपुटानि कोषाः
शाह्वोऽव्ययरात्रिपर्यायः तत्र भवा दोषातनी सायंचिरमित्यनेन ट्युट्तुडागमः सुरघशब्दः सा
कल्यार्थः साकल्येन विकसनं तेनार्थः कर्तृप्रत्यया यश्चेल्लुक्ता प्रत्ययेनेव गतः कारणगुणानि
वक्तसंबंधित्तउपादानकारणीभूतस्य तमसो गुणाः कारणगुणप्रक्रमेण च कार्यगुणान्यार
भ्रमरत्नपाणि मौक्तिकानां कालत्वम् विकसितेति वृत्ते प्रातर्दिने विनयनेनोद्धतेनाभिरय
संजयनविजेयति कटुरसैरपि चक्रवाकाण्डः सहविरहज्वरोपशमे शीतलप्रतापैः क
टून्यपिशीतवीर्याण्यौषधानीति भिषग्प्रयोगे प्रयुज्यते रविमहसां च कटुकत्वं चिकित्सा
गमोक्तं आतपः कटुको रूक्षश्छाया मधुरशीतला कषायमधुराज्योत्स्ना सर्वरोगकरं तमः
उत्तरेणेति उत्तरस्यामहरवर्तिन्यां दिशि महर्दत्येननैरप्य तहंतं याव्ययंतयोगोहितीया
यतबादमित्यत्र तत्राहगिति वृत्ते मेध्यायविद्रावसतरोश्रुतिकांतशाखावोगो वत्सका
स्पष्टभादित्यनेनतरह तदर्थमित्यमेवसरसतरणानयनक्षोभितत्वात् तस्याग्रागपिसंदे
षैर्वद्भुभिर्मासकभोजिनोतिथेरागमे हसित्वा सावत्सं व्यापाद्यते मांसभोजिनोह्यतिथये व
त्सतरीमहोक्षादिविनाशेन मधुपर्कः इत्याम्नायः तथातिथिरिति श्रुतेस्ययोत्रनिवृत्तमांसा
मधुपर्कं दधिमिश्रमधु इदंहि निवृत्तमांसस्यातिथेः क्रियते प्रागेवशाः पत्नीशालाप्योर
विगृह्णात्पूर्वभागः मधुपर्कपाकानिलस्य पवित्रत्वाद्धतिथिभिर्वृंधांकष्टयासनासाद्यैः

मु. मा. टी. १५
13

पीतत्वात्तोकीभवति द्वैतिवृत्तं कौस्तुभपद्मकिंजल्कलस्य हरिरेव नीलोत्पलं लोके प्रसि
द्धे तेपद्यतितपेत्सयः कर्मेकाद्रिन्यात्मनेपदम् इत्थंवामनाध्यासितेनेनतीर्थंदत्तंच यदध्या
सितमहेद्भिस्तद्वितीयंप्रच्छदतेइति नाविद्यतेऽन्ततोपिभयंयस्यासावकुतोभयः संचारोये
षां पश्यैयतइतिवृत्तम् पशवोयज्ञवध्याछागादयः तेषांवधनार्थंवेदिवलयानिपरिष्कृतस्थ
मिमंडलानितैः उडंभरी उडुंभरतरुडूपदारुणाख्नरवप्रविकाद्रपाकृतायारुष्णा उद्गातारउ
द्गायंतितयादंततैः स्पष्टैः भुवलयेयंदेहस्योचितोयजमानादिविधिवंज्ञते यदेहसाधुषैः
लैः वैतानेषुयज्ञसंबंधिषुकर्मपीठयोनिषुवह्निषुशेत्रशोभीहारिपिशांपिंडेवषट्कृतेंत
देहोहेयोनजुहूति अनपवस्वःसिंहासनकंपः इंद्रस्यशोत्रशाखिनःपुनःपुनकंपनाला
त इदेतिवृत्तम् देहस्यातिकृशतयावस्त्रसाम्प्रेणीनामेवलत्तलादुदेहदासर्वागमाहृद्योपि
चाधिकोदेहस्सा इवजटारूपेणधारयंति शिरोभिर्निचितमास्यानेजटाशाडुयेणशिरसामे
वान्योन्यामिलितावेहस्त्वात् नयइतिवृत्तम् भंगोरूपलतिताः भ्याकारःसजातोयेषांता
दकारितावलितच यथाकश्चिद्रूपंविमोतकामः प्रथमंगैरिकादिद्रव्याकारमाईलिखति
तथाकृशतयागाम्राणाकारमात्रणेपवस्त्रशाकृतानीत्यर्थः भगीरथोचतनविशेषः वालयेति
वृत्तम् वलयइमेवालेयाः क्वचिद्वेलेरयण् ग्रासहेतोरपिदंडस्य सस्पृष्ठआविष्वासा द्राण
विश्वासहासहेतुः भ्रांतलक्षणपानवानादिष्वमंतिकेनरण्रेतभवयातित्रएस्रदेन कलापः

काभिप्रायेणोपांत्यप्रत्ययस्य न गुणः वत्सेभ्यो हिता वत्सीयाः नीवारैरेव तृणैः संतर्पोहृद्यं न यान्ती
ति भावः विश्वसिति हृत्तम् समंतान्मानिक्रमादैः क्षपया कोटिकाभ्योटीयमानाः श्यामाकतंडुला
लहुर्हरिणीनां तासां पांक्तिभिर्लभ्याविषमं श्यानसंचरमाणाभिः कृत्वा विचित्रपत्रवल्लीवलयपु
त्काः संतो मार्गा हर्षं विभ्रतीयत हर्षिणो हर्षसंभवात् मुनीति हृत्तम् मुनिभिर्वितियागाय
कौशिकसंध्योपासनाथमाणाय छिन्नानि ततः प्रफुल्लानि अत एव कोमलानि नीलानि चषा
हलानि होङ्गलेति भाषापदेशाहलेनीलरूपदेशे ह्रस्वोऽप्युपचाराद्रूपविशेषयानतः गोकर्णो
मृगविशेषः तस्य तर्णकः शिशुर्निकट तदेशुनि स्थपामितिहृत्तं तीव्रतस्माति वेगवती वेगिनः।
प्रवाहः श्रालवालस्मरणे विश्रामहेतुः क्वचिदिति संक्रमः प्रयोजनमितीकाणि श्रनुशानिका
दिलाङ्भयपदव्हदो सांक्रामिक औपाधिकः पवं निसर्गः प्रयोजनमस्य केरलाल्योजन.
पटास्तेषां सारणिः स्वल्पकुल्या जेउति हृत्तं जगरीतलात्स्वच्छानि मेलात्स्वाउर्मेभ्रुशाश्रका।
निर्येस्यानएवाक्षसंस्पर्शेन नयनरमनः श्रासांसरितांशुत इक्षुकसन्निभ उदयग्नः ततोनञ
मासे मुगुतसिद्धलत्समवेतः सहजस्त्यर्थः सुवर्धयत्यास्वाभाविकत्वात् उमरार्धक्षान्तिमहत्या
तिशयानटर्शितः कौशिकीतीरसल्लिलस्थवाभोगान्लिप्यनेनादिमीया नैरिति हृत्तम् प्रज्ञा हृदये
वहुवल्लचारिणः पलाशाहृतामवेयंतीति अतसुनि प्रभावात्रिणो मर्भूविला सोत्स्यस्या मातया
सिरस्यपाणिउः संत्ताशङ्कत्वावाचालोत्स्थेकृशारवनाहृप्यात् तत्पंक्तिनालेक्ष्मीयेषांते तथा

सु. ना. टी. १५

15

कीरकाः उद्दमलानि क्रीडया करोकर्षणेन तत्क्रोधेनाश्रमप्रभवात् परिणामयतीति शरीरे
ग्रथीमयत्वाद्धेतुः अध्यातेऽश्वोसध्याह्ने पत्तुं त्रिसंध्याया सामानि स्वतेजसा या परिणमय
तीति वेदः सा विज्ञाख्येरहस्य सावित्री नामानेमेव मध्यन्दिनी तस्मात् दिवा रात्रं सवनेष्वाने
वाराणि तिष्ठन्ते वारः क्रियाभ्यावृत्ति रूपचारात्कालोऽपि कालाध्वनो भ्यासाविति टिल्लोया
अभिप्रेत एवेतेष्वाति उपसर्गान्तो नीतिरूपत्वम् वनेसाधवगौभ्यावान् विनाशक माघेच युः
भवोऽथ तनयाद्यपणापिरिति अर्थाद्वीवारादीनि शरीरास्थितानि दृश्यारणानि पणपवयवाप
णेयापेणेयाप्रजापयजिस्येयज्ञ संविशतिशेरते संदृश्येविश्रमस्त्वन्यत्रापवनिध्वनवाचीः
हृष्यते अन्यत्रतु स्वापार्थ्यपवनस्या संविष्टः अर्धशायनेनिशानिनायेति अतोनाज्ञाम्यार्थेव
माशंक्य वसनेपरिस्थाति नारवीतरोगवयवः प्राणोपिघयीन्याणिङ्गोषु अभिपनतोमिगाङ्कतः
चर्मणो विकारः विकारेण आणीमनेनाम्यस्वरादिलोपनिषेधः विरजस्तमाः सत्वप्रधानाव
र्यामापारश्माहृाटने स्वरवयाति अन्तर्भूतणपर्यन्तात् उष्माभेतिहृत्ते कीडतः घस्कारेतः जंगला
निर्जलोदेशाः निःफलानिःशाखाभ्वरशोषात्कोयष्टिः पक्षिविशेषः प्राणष्कमलक्षणयाद
शेन शक्तिः समासे समस्तस्येतिसस्यपत्वम् तस्यसमापिस्किटःस्मृत्याः प्राणिनामसंचारात् म
ध्यहृतिकम् मोक्षामध्यमध्येमध्यमपारमध्यइत्यव्ययीभावनिपातनादेत्व तत्रकोऽपित्वावि
त्वायसैरंमेटमेटस्वच्छटयोः स्वैरमितिवचनात् मध्याह्नाटनेनतरत्वाया ह्रेः क्रमेणादर्शनादिप १२

शुन्धेता उदयाचलात् पूर्वं दिक्स्थो सूर्यमण्डलकदेशेन युक्त आलस्यात् नीचमस्तावलम्बकाष्ठाः प्रतीच्यामे
वावतरंतिः यद्येवं स्यादिति कस्मात् इत्युक्ते यदि रात्रसमागमने स्यात् तदा संहारकत्वं स्यात्सर्वं दृष्टा
वंशो ब्राह्मणमिति धनुः पुण्याहमंगलेभवति पुण्याहः प्रशस्योऽहिवसः तत्र मंगलप्रयोजनार्थं भः
र्तृतः तथा पूर्णप्रयोजनमप्येवं धनुरारम्भत इत्यर्थः अमी यामिति निशीथे अर्द्धरात्रिकमेव विकल्पेः
शोधयषीनिः प्रकृत इत्यत्र यह्नो नाभ्यनेन प्राणात्वनिषेधः रजानिच वेति रहः तयोलकया दाक्षि
लेनवचेनः यद्येवं स्यादिति संशयगर्भेण वचनोत्तरेणाकिमिति काश्चीकस्य दीर्घदर्शिनेम
वसमर्थ्यते अविधेयेति इत्युक्ते अविधायात्मानं तस्य वीजं तमोगुणः आर्षचन्द्रयोगिनीत्मानं अनेः
नैकाशिकेनातीतानागतौ कालौ वर्तमाने प्रवेशितौ वर्तमानमिव तावपि पश्यतीत्यर्थः प्र
न्नेति स्वर्गीयैः स्वर्गायहितैरिहस्य सिद्धान्तो कांक्षियाप्रारब्धैः समन्ततोऽभियोगैः यागादिरव
हस्यो चिताप्रवर्ते च सुरुदोक्षणामायाप्रवर्तकैः खेलति बहलत्वानितो यागस्य क्रीडामात्र
त्वात् आर्द्रीकृत इत्युक्ते आर्द्रीकृतत्वकठोरत्वम् त्याजितः मृदीकृतः पिजलेरार्द्रीभवति प्रावृ
एव संकोचितो नवीनः प्राणिमार्गो येन् सत्तया त्रिशङ्कोरागतं यैशांकवं नतआगत इत्यर्थः स्वा
भिरितीत्युक्ते अध्वरचर्यायागक्रियास्त्रीस्वेच्छादिके दीक्षितेनेति अर्थतदेडः पलाशदण्डपाणिः
कृष्णाजिनप्रावारो दीक्षितः कर्मीनेत्युक्ते भूयमाणाकृतिर्विहितयन्त्रादिष्वर्ज्जकैः केशाप
नयनादिभिः निश्चत इत्युक्ते वद्भ्ययाभवत्येवनिष्पत्रः लोकावेशाष इत्यर्थः दायादेव

मु. ना. टी. १४ 15

स्तेन सवाङ्गना सह केलिसूत्रनाटका पाणौ कृतस्य परिणीयस्य हस्तेपाणावुद्वहना सह सकेत
सूत्रनाटका पाणौ कृतस्य परिणीय इतिगलितेस्तस्याङ्गतिक्रमस्य लग्नकषट्इतिसमासः शंभु
भर्त्तुर्भगीपवश्चल्कं यस्याः सा तस्याः पाणिग्रहणे वरेण वध्वा प्रदेयं शुल्कं यथा नेतिशीलतया पाणि
गृहीतेन सह प्रयोजनाभिमुखेषु प्रवर्तमानस्यास्यः एवमितिस्मैवं विहारैः यात्रासप्रयोजनमस्यैव
हारिके अंतरमेतदात्मानं पुरेवेतिस्मैवं अलंब्लाभो यो योगात्स्वमस्य परिरक्षणार्थं तयोर्द्ववाप्या
मेवकृतत्वात् इहस्य शास्त्राणि शोभामात्रमेवमभवत् रम्येतिश्रवणम् दयालिंगरजस्तमोरहितेस-
त्वमयाभिप्रायः विरजस्तमसः स्तुहे यातिगाइत्याभिधानात् इहेतिस्मैवं इहपुरातनोपुनिर्वि
सस्तैमल्याउवोवीदाक्षानिर्भिन्नैत्रांकि विडम्बीलितेमतेन शारम्भवशत्योः स्मारितः श्रुतपवसा
कृतास्मितमयाभिस्तुतिः गुरुः तेषिस्तु उन्मनीभावेप्रारम्भवस्मरणंहेतुः प्रत्यागीतिप्रतीच्यां दिशि
टिकशाद्रोहिदेशकालेस्थितितद्धितलाकिज्याटेगैंणस्येत्यादिना उीत्रिस्मैवं प्रत्ययत्वादि लो
पेयाश्रिमायामित्यर्थः कश्मीरजनपदाः केदारः देशविशेषः तस्मात्स्याग्नेरोहतेर्कुंकुमेस्ता
स्याकुपश्चात्स्योयस्यां क्रियायां साहस्त्रान्तकृत्तिकाः प्रथमपीतिस्मैवं रामश्रीकर्णेवल्कतारे
लोकमन्तरतिमिरत्नूपायोर्णयासंभिन्नलाजज्ञेरेषांतेतेजस्तत्कारीचाम्यस्तवणः संहरति मम
घटकानांकाङ्क्षभिर्धानविशेषैः कृत्वानांटीमंगलन्तपञ्चोषेज्ञवेति प्रहर्दिवेतिनाटीकव
लेभ्योरविः संगेनसत्तुशंभसामंत्रसंस्कारः तापैनैरितिस्मैव इवेदस्थात्स्तेनोविध्मानात्रतवत् १२

यथा मा दिशाः समापि जाताः पश्चिमा पुनः सद्गुरावारंभे यदि कल्पगुदायवत्से स्वच्छनिर्वाणमेयक
स्वच्छं पंचविलासस्थानि यथातथेति भावः कोदिशिति लक्षम् विनाननु यत्र सतरो याभिर्वङ्कि ज्वालाभिक
कलेलेधू माय वव लभ्यो वरडिका स्ताभिर्विश्वा नाविश्रमवत्सः संविलासा दिशायवभिन्नयोयासा
नाः स्वतयवानिवचनीयां धृतिश्चिययाद्ययति हेम धूमादिग्रासा णासक्षीकलात् तत्तीयेसव
नेसं ध्यासन्नेयः स्वाध्याय सत्त्वग्रस्थितेवैरोयोल्लक्वंति गोविधियस्थितेति वैरोधो [illegible] भि
[illegible] दिवसमिति कालाधुनोध्यमाविति हितीयादिने तत्तमन्यदोषेक न्मायेसत्रियोग
काभिस्ताभिरेवात्मच्छायाभिः कृतकंचुकपरिधानैर्विश्वगुपचारा हिस्थवर्तिनः पदार्थादिने ग्र
हादीनां समीपेयथा माच्छाया दृश्यते राज्ञो तत्तान्यवैयथा मान्यतडसे हते स्वकीयच्छाया दृप
वीर्यकंचुको जगतां परिहित इति तथा दिति सतमः यथा मामध्ये रत्नमयता आ स्वरे मेरोः यो ते
वसुलत्वात्कुलकुलायमाने धूयो विचित्रवर्णां सतीरमयति विचित्रसंयोगस्याः सा विचित्री
णीनासिको हेरति स्वाङ्गाङ्गुलीषु ततश्चित्रागीवविज्ञांगीभूरत्यथा स्वांग न्वाभावाङ्गुलीमस्यात् ते
जइति स्वन तेजः पङ्कतमास्मिन् शशिविम्बेनेन मूयद अम्यतरस्यापि तच्छायाविकल्पायंम्
नदेव कदाचित्तेजोमयं कदाचित्तमोमयमिति निर्वेदः धातुरिमत्रहिहेतोरत्न नकस्येति कतरि
भुवनकोशस्येति तत्कर्माणि कृतइत्यनेन षष्ठी चूडेतिहूने शिखामणिभिर्दीप्यमानैः सर्पवि
लानि भयात्तु जलानि दृश्यते उज्ज्वलानीमत्रविशाभीदूपइत्यनेन नहितम् स्वकीयपले संतप्त

सु. ना. टी. १६
16

चक्रवाकमनसि वृद्धिर्विशानितस्य तदानीं तमस्त्वात् शाल्यं तेन सशल्यं कुर्वतः उभयतो गाढं प्र
हृत्तमिसयोर्दिननिशयोः संघट्टेनास्फोटनेव चूर्णितायाः संध्यायाः कणगणनिभा दीप्य
भांति सूर्यगच्छतोऽदितस्य सस्य पश्चाद्गच्छन्त्याः रजन्याः संघट्टेनान्तरालस्था संध्याखंडशोज्ञा
ता ततः प्रदोषसंध्यालवाइव दीप्याप्यवहन्त्येते नतसंध्येति भावः विश्वमिति द्वाभ्यां चक्षुषा
गृह्यते चाहंत्वघंकविदिन्मनेनाण्णा तद्विश्वमलं तदा च तेषः स्वविषयग्रहणसामर्थ्याभावा
त् हिस्कूतंतमसः कैवल्यमेद्वैतमात्मनित्वज्ञायगुत्वद्यात् दिगन्तमेव व्योम व्यापकमेव त
त्र प्राचीत्यादिव्यवहारः सूर्योपाधितः प्रागस्मात् सूर्य उदेतीत्यादिव्युत्पत्तेः तस्मिन्नप्राच्या
दिव्यवहारहेतूनां सूर्यादीनामभावाद्दिग्मात्रमेवास्थितेः तथा च चक्षुर्भ्यां निरिकै द्विरिन्द्रियैरनु
पहतैरपि स्वस्वविषयाग्रहतः संबाधाभावाद्भयकारणत्वेन परिच्छिद्यते उत्पलमालादावपि
पीनेलस्पर्शेन सर्पादिभ्रमात् यथा च रागवस्तु चरोऽस्तीत्यादिवचनेन प्रतिभासते तथास्तु
कश्चिद्ग्रोमे ग्रोवायमिति प्रतिभिन्नान्तरेण ज्ञायते ज्ञातरूपज्ञानेन ज्ञाचातिवर्तमानेकः सर्वत्रेषो
नेनेदं तत्त्वेनेति योजनम् ग्रन्थकश्चितिग्रसतिगृह्णातिनतस्य यद्विषश्चतिहूनम् कैरवमिति द्विजा
श्रयेत यैकवचनं कैरवाणां हर्षस्थकोराणां पानगोष्ठीप्रयानां हर्षहेतोरस्तगमनमिति ज्ञा
हेविग्रहरणानात्रिर्वेदः सैषइति तटः सेसर्वरेपदाश्चश्चतिसेर्लोपः चनेति ज्ञनम् काष्ठानां दिशां दा
रुरूपाणां च यस्मिन्नीवर्द्धिवराति निर्मज्जद्विनिहूने नितरां निश्रीभवतोस्त्र स्वत्तेषां मध्ये परिवर्तमा । १६

तिथिंगो अत एव गाहेतारेयस्मात्सा अनुवृत्त्या लयाधोतस्य विशारदकमात्मकर्माण्येव स्थितिग्रीवा
हूनादीनि कालानि गण्डैल्लहितासात्तवनाय विक्रीडतश्रति अन्याहूयदी स्वात्मनेपदं ग्रैतेतिहुंस द
हिरण्यगर्भहेयस्मादवनीयश्रयेत्रेता उल्लतणस्याश्रः कंडाल्नापहरणेत्रेताप्रिक्रंडप्रहरणं नृषिमानेलगवा
सर्वलोकं स्वाङ्गसारी वैषश्चैष्टयेषांस्तस्मात् विधानुमितिन्यम अनुस्मृयेत गुरुस्तुत्वोन्नतकेना
विक्रियेत इत्यनुश्रवोवेदः सप्रयोजनं प्रवर्तकोयस्य प्रयोजनमितीकारण आत्माविकं वैदिकश्रुति
स्थितं तीर्थविनाशायेनो कथमतोः प्रतेस्यवधश्रुतिस्तद आततायिभिरिति अग्निदोगरदश्चैवस्यादय
आततायिनः कथमहं निष्यामीति विशेषः वक्ष्यतिकिंदतमवायंनिषेधेश्रुसत्कृत्सं धर्मेहितत्व इत्यादि
मरणुत्वयोवेण मीमांसतश्च तिन्यम ननुसर्वेव धानिषेधकयास्तेविरुद्धत्वात्कौशिकस्यापिवधो
निवार्य इत्याह वाचामिति अपिभिर्युक्तेन देवशास्त्रामिति अर्थाद्धाद्विति न्यम ननु धर्माभावे
पिलज्ञानभविष्यतिचेदित्याह प्रयेति अतैस्यल्लेहतुभिरलुब्धताहक श्रुतिशेषरात्मार्थः स्थितश्रुति
ज्ञितस्तुतिसंभावनेसिद्धवाद्धितिवचनात्कर्त्तारिकः तर्हिविलंबः किमित्याहाकिंत्विति दीक्षमि
तिस्त्वं प्रजाभिस्तु विलोकवैच्छित्वसंतानत्वाहीवंगुरुवचनात्सर्वेवधोयिनाधर्मोयभविष्यतीति
स्वल्पजीवैरस्माभिः न्यापिन्नेष्यते परेयाज्यानामस्माकगुरुर्वसिष्ठः कल्पातस्थायित्वात्कल
गुर्हितत्वनलब्ध प्रतिष्ठत्वाहज्ञानजेष्यतीतिभावः अलमितिसंत किंयत्तानोयजनेयतोयस्तनृपः
स्वर्गमार्गोऽहरतरः रवेस्तथागाद्यः पुनरस्मत्तरोत्थायानितितूरयाम्नादीयासिहरेतिसाधुः उपः

मु॰ तिष्ठतेऽप्राक्षीत्ते देवार्चे स्यात्मनेपदम् दशास्येति सूत्रम् इति निरस्तात्स्थैर्ये हि रवधारणे तस्मात् देवरविकु
ना॰ लेष्वस्य संकलकोऽहं मनन्नूपात्कारणात् मनः संशये न त्वथमेवि चारात् यथस्मात्कारणात्रैव वि
टी॰ रोऽस्माकं धर्मविचारणशास्त्रे धर्मस्थाः श्रुतन्नूनं संपन्नाः नानाधिकृतान्यकृते शिशुक्रंदादिना दीयेधर्मे
१७ स्थैर्यं चारणेकशास्त्रे प्रकरणविशेषः विचिकित्सितं तदस्य न भूतत एवार्थत्वात् विचिकित्सामि संशये हे
17 मनः सोऽहमेवं विवदे नाहं विचिकित्सामि किंतु विचिकित्सते मनः स्वयमेवेति कर्मकर्तर्यात्मनेपदे
भूतार्थः सन् किंतादिभ्यश्चेति वा क्वचिन्निषेधः रजनीति सूत्रम् स्वपास्यानिति सूत्र आगतान् एवेति संभा
वनेऽङ्गः सिद्धवत् कौशिकशापानुकारे मम प्रापं जानीन रतः तथ समर्थत्वात् अथ्यलक्ष्मणेन्ना
टकायाऽर्जेयत्वेन साशोकमवष्टंभात् तयां सिद्धमेवमन्यमानं श्रितयति दिशेति द्वाचेणयर्मेणवी
रुद्धेतनऽकुमारस्य भावः कौमारम् प्राणज्ञाते माऽज्ञ धतधनुर्वीति यनुबोधन्वानिति समामातस्याः
नित्यत्वात् वायवेति सूत्रम् वायुर्देवतास्य वायव्यं तस्यास्त्रस्य संपर्केण वह्निं भरहितं लाटकायुस्
कुमारीचोजीवन्मरणेग्रामः तस्य प्राणापहाराभावाज्जीवन्मेनापितन्धानाद्वैर प्रतीकाराकर
णान्मरणं मूर्छि[illegible]तत्त्वमाहितीय लाटकायुस्तमृतः इयेवमाह्का शर्वं कृतापश्रान्ततनिभि
हन्तुकामस तीक्ष्यते स्त्रीतिकरुणापलवत्यपि शिशुनाहते साध्वेये हविषालेयेन बीभत्सः सा
धुविडंबितेति हासः भुज न हत्यानशोकयात्रासः महाघराधात्क्रोधः एभिर्भावैः शबलेयस्याभवः
तीति वत्सेति अद्भुतपराक्रमदर्शनोमन्नयोविस्मयहर्षयोः पराधीनावंयं नवम्भाद्दर्णेनेगिरः। २

प्रेरयितुं समर्थाः स्वयं परायत्तो हि नात्मस्वाधीनमपि प्रेरयितुं प्रभवतीति इदं भवदीयं विस्मयप्रमो
दजनकं कर्म वक्तुं न शक्यमिति भावः ॥ गौरः प्रभविष्णुरायः मणिवा किमस्ति शुश्रूषा केनोपनीत
नाप्रतिष्ठामाहात्म्यं किंतु कलत्रमेव वा यपतदेवाह दिक्कूलेति इतम् कूलंकषतीति स्ववे
कूलेति खचरि यां कूलंकषा दिक्कूले प्रतिफलितेत्यर्थः येषुष्मा भिदेत्य कलजलीयलानि वेध
नेधनुर्धारयद्भिः स्वस्या वितनत्वा अस्त शस्त्रः सोपि शचीकचप्रशावलीविन्यासेऽभ्यासातिशया
त्कपालः कृत इति भावः ॥ अयेति इतम् निराधारस्य वीरधर्मस्यात्मानमाश्रयं कृत्वा इवेति
ने उद्यासत्वैडकैः हीयमाणानां अंतवलीनाबलकारिणीविधां तस्य हि दयोरोगिणा इव जो
त्वयात्मनीयमानस्यापि सायनस्यायत्तभूमलताउपचय हेविप्लय मायवो वल्याः सा
भर्थ्योगाः संमीलितानि स्थगितानि निक्षुभितानानि भूपप्रभृतीनि येषां ते तथा अन्योन्यः परिधास्य
ञ्जिवेडुकैस्ताडिता अत एवार्द्रत्वातु द्वास्यत्वयोर्वल्कलं वसनानि सन्नाः पात्कायेषु तपस्वि
सत्कावैर्हत इवत्वात् अयरामो मुनिसमीपगमनाय मार्गदर्शनोत्सुकः प्राचीं दृष्ट्वा प्राह स्रु
रतीति इतम् मायरीतिविशाखेय्येदित्वम् यथा कश्चिद्दलसोपि स्वहृद्रुहंते भुजङ्गवद्वेभः सन्नुमति
स्त्रुः स्यातयथा वेह तेजः स्वल्पमपि हव्याश्रकोरवदः प्रभावप्रभा विश्विवेडस्फुरति अथ ताह मृ
हः स्मृत्यां करितिसंभाविनवंचेशो दययत्वाइत्वके हृदयंवोध्ययाति देहहृदयलघुत्वके मात्रः स्थिरी
भवेत्यर्थः ॥ अतो यमिंद्रस्म दीयचवन्नुषोपीशवेंजयाति सत्तामीपेसहदिति अतभावियाति वर्तः

मु॰
ना॰
टी॰
१९
18

मानाइंदुकदेष्यत्येवेत्यर्थः यतः स्त्रीणां भर्तृदर्शने प्रतिभूः चंद्रेस्मरोद्दीपनादवश्यं पतयः प
त्नीभिः सह संयोज्याः अवश्यलभ्यदर्शनाश्च दर्शने प्रतिभूर्भवति उन्मीलतीतिवृत्तम् कोम
लामनोज्ञायाः कमलानां संवर्तिकानवदलानि तासां संकोचरूपं यद्रूपं तत्तस्त्रियाः पाणयो येषां
तेतथाश्चापिः सप्तश्चेयशयमकुलसत्सकोरकाणि रयः शिशिरैः कृत्वा श्वेतीभवंति तत उन्मेष्य
ते तमः समूहो यत्र मध्ये न विशेषेण प्रकटी भविष्यता विलोडितः सन् झटिति हेन मुहुरमति स
मुद्रे हिमसमुच्छालिष्यता मत्स्यादिना विलोडिते फेनपुंजानि स्फुरंति ज्योत्स्नातिशयेन झटिति
संभावितोदयमपि चंद्रमपश्यन्नानिर्वेदमाह इंदुविंवितिवृत्तम् नासीरउदयाचलशिखराग्र
वर्तः स्थितेपि सुत्रसे वर्तमानत्वाणाम्यमतः परमित्यर्थः काश्मीरेणेतिवृत्तम् कश्मीरो
द्भवं काश्मीरं कोपानामाश्राणीति कच्छादित्वात् अण् कुंकुमेन वेषोमलिंपते ह्येयाशाज्ञाभावाद्धे
राज्यपतिराजेति यण् संपुत्रमात्रात्स्वतीभिः स्वरस्वेदीभिर्दंगोयोग्येत्सत्त्वहृदंगाशरोहेकन्यमोत्स
गमनगंता ईति यस्मिन्वासस्मितोदयं अतएव सहर्षमित्युक्तम् पौलोमीतिवृत्तम् पौलोमीश
क्रः प्राच्यां सन्निहितत्वात् कुचकुंकुमरेणुभिर्येन्द्राणी सहसंवयोऽस्यानिलस्य प्रस्फारीभूतः सह
द्भिः सहस्वाजन्मसंबद्धमानेहत्वात् सौख्यामिसबद्धनः शीतिपत्रादित्यनेन कर्माभावपदेशो
प्रावश्यो उपलक्रवते कुंकुमछटासंस्काररसिवक्रुर्वेति उपाजूवेतिसहद् गंधनावलेपेत्यात्म
नेपदे लिहतीभिर्मर्त्यपत्नीभिः संयमतीत्यध्यानिनमोसि समवायान्वेस्मसद्भ्यन्त उद्भुग्नो॰ १९

भिः स्वच्छं कुर्वतोभिः अनन्तरं समुदयस्यामन्तरं ओजायतओजाश्चिवस्मवति नैवारयामि
तिश्लनम् गव्यूतिः क्रोशयुगं प्रमाणमस्याः प्रमाणान्मात्रच् इति गव्यूतिमात्री अमुष्य एषः
श्रियो हर्षहेतुत्वास्माद् इकारः स्थलसीम्नि शकटप्रदेशावधौ मूले नामे नाशयंति गिरिकंदरको
द्वेषु स्थितमलं मध्यप्रवेशनया वहिः संवेष्टयति रहति कापि दृश्यताद् च्छाया तज्जीवेदेव धरति
निकुंजादिदुर्गाभावे स एव भूप्रदेशोऽत्र तस्य च्छाया न पश्यतमसः शशीकराक्रांतस्यैव दर्शनाज्जी
वदेव पतमिस्त्रस्यैला अस्य विजिगीषोः कृताभिषेण नेत्रानीकैः प्रकाशदेशोऽस्याः शाक्वेषामायं
ते दुर्गेऽस्याः प्रतिकल्प्यते केचित् समप्रदेशापि फलकैरवष्टभ्य जीवं न प्रवाध्यंते जीवस्य जीवतो
वा ग्रहणं जीवग्राहम् कृत्यग्रहेः कृतजीवारिति णम् किंविति श्लनम् नभसि ज्योत्स्नासंचार
स्य भुवि चन्द्रातपेण दर्शनादन्यैला पंकः शुंन पंकः अपदेशो व्याजः कत्तरीतद्ताणपकर
णं किंवेदं व्योममलिनत्वकसत चंद्रकरैः स्फालितत्वाद् विमलीकृते मलिनाश्रितात्वच्छायाव्या
जात् अधःपतिताः दलेति श्लनम् तन्नेणच्छायामंडलमध्ये दलानतरालैः प्रविष्टा ज्योत्स्ना मिलिता
तिलतंडुलतुल्यासती उत्प्रेक्ष्यते सैव भूतलव्यवहृतलेपि ज्योत्स्नैवासीत् परं चकोरचंचुभिः का
पुच्छिन्नत्वात् तच्छेववविभाति त्रिभुवनेति श्लनं तमोऽम्बरात् भुवनोपकारिणी नामापि रविभासामभि
विधिर्यामित्तमः शमनादित्रिगुणप्रसरस्यकृवाकमनस्यैवावशेषीभूतोस्तिज्योत्स्नया हि तथा किम
पितमः शमनादिकं कृतं यया रविगुणं शियाविरहित समोग्रासकृवाकान्विरासयना न्यः कोपिस्य

सु॰ ना॰ टी॰ १९ 19

रतीतिभावः ज्योत्स्नागुणानेवोत्कर्षयति त्वयमपीति आलोलावद्वालं तमोंतर्गतं त्रुत्वात्रूप
मपि तमउदरे स्थिवेषूपनाशयतः प्रभाकरान् स्वरमस्त क्रमारदृश्विताः क्रवत् अवंडितानवेगावा
दयस्यंति तथाह्युक्ता देशेभवाः पौरस्त्याद्दक्षिणपश्चात्तिरिस्मण केदारव्यापी क्रमुरस्तस्यूहो
पिचोपचारोक्रमुत्केदारः तथाचलोकोक्तिः व्रीहिकेदारः स्वजातोयामिति तस्यकलिकाः
कुट्मलानितासां कवाटश्रीदलपुटविघटनकरीउल्लपतिलउविलासइत्यस्यापि उल्ल
करोतीतिणिचि गुडकोगोलकः तरुणेतिसूत्रम् यतत्किमपिसाद्वालक्ष्यमाणनवतमा
लवभनोत्तमालिंनेवजनाइति धुवेनतडतचंदः कलकोविभर्तितदस्यास्त क्रतदंदंतत
तच्छिदेणश्यामेनभण्वदृश्यते स्वाविभिरितिसूत्र स्वाविभिः सुदन्तरेणनिभेतेत्वैस्यास्य
लविंडरूपेश्रामिकागदहोरानमिवयत्रभोभ्रियते हर्षतेतन्मम हर्षवस्तृतेनरविधिस्तनिस्तत्वण
नज्ञातकोशलस्य देववर्धकेः क्रंदेश्रामियंत्रे सकलेक्लेवरसहजमालिनत्वाद्दंयवेदोपि वत
ते तत्रैवपितस्लीसयंः भविष्यतीत्यत्रशेषभविष्यत्यपतारावि स्यनेनाचिरेत्यर्थेगमनेसवे
विभक्त्यपवादो वर्तमानेभविष्यती भूयइतिसूत्र स्वस्तूनिउद्धूनितसास्विनीषुदर्शनात्रिष्ठेप्या
स्त्रातस्याविति ज्योत्स्नात्सिप्योणः संध्यैवानलः संध्यानलः यत्नीरूपवेतिसूत्रम् दिनसश्रीक
त्वात्स्यामिति स्त्रीकृत्वोपमत्तोलभतेनात्विंतुः निःश्रेकत्वाद्जन्मापहन्तरिंदुरेवभ्रूनःपद्मानिष
राह्मुखोनि संक्रवितानितत्समात्कारणात्स्त्रीमुखोपमाधेयात्रूपानिजपापंतेभ्यः पद्यमा

विनीयंतत्सकाशात्स्त्रीसुखोपमानाभिरूपं प्रएपमिंद्रोगृह्णातियतःयथाधर्मेधर्मशास्त्रेहिवि
नमितिसर्वेणयोगः तथाचधर्मशास्त्रे श्रुतिस्मृतिर्यस्यभग्नाशोगृहात्स्यातिनिवर्तते सान्निजंतुः
कृतेहत्वाउपमानायगच्छति फलमूलैस्तृणैर्वापिवाभिभवर्द्धिविलोकनैः सज्जनेर्ध्विजनःस
द्भिर्विलप्नविभवैरपि नेत्राणांतमः सर्वहूत्वेनदर्शनशक्तिरूपस्याग्रघोत्रस्तत्वाहृद्यमाना।
नामसत्कल्पत्वात्पमृतः सूर्यणामहोच्चैःदेशांतरप्राप्नोतिस्थितिः सूर्योदयः यदुक्तं यः सूर्यं
तेगतेप्राप्तः सप्तसूर्योदयोतिथिः स्मृतः यज्ञानाप्यतिसंदेहोयात्रिकेप्रश्नश्च स्मेराइतितन्नम्
उद्भिद्यंविकस्वरंज्योत्स्नैवेकरतोदृष्टिमिश्रसत्कवः श्राद्धानिवेदे सर्वविलोचनमूलमेवा·
मृतकरइतिप्रसिद्ध्यादिकंजम्बुद्वारिभिः कोहगद्भागोबद्धः अतएवस्त्रोकान्तरवेनामस्मा
त्रमायुर्येत्स्रुके अतएवायरमाण्यंदर्शित्वंस्त्रीत्वाहिंसांजीवत्वात्कमसुदानानन्तरिकत्वाशको
राणामिति प्रहादिकैःचंद्रदीपैवर्षैस्सहस्रैस्तपस्तप्यमानोऽद्रिसुतनिकृष्टंरेतस्त्यावत्युद्ध्यीण
नेत्रमलत्वेनाप्तेःस्नेहस्वेदीर्घनलाग्रेणानिर्हृत्यदीर्घराडोत्तिमवान् ततश्चरोजातः स्वकीय
नयनीति यः शास्त्रमात्रमहत्योऽपद्युते द्वितीयमाणोलज्जमानः स्वर्णेऽङ्कलद्धयः केशोसे श्वेतः
नरदेवोवृथादितिरूपेणानूपतेरुक्तिपते निघाश्चराणामितितन्नम् तमसातमोगुणाश्चकाना
रत्तसाहेतो ग्रहमग्रेहाणावृष्येः वैरिविजयादहर्षीभवति सर्वेनेत्रोत्पन्नत्वेनेत्राणिहर्ष·
यति तद्युक्तंचेहते उभयत्रापिजनकजातीयत्वसंबंधात् इत्युपरह्वरत्नया मक्षेपेतिहृत्वे

मु. टी. २०
20

प्रकृष्टं दीप्तितत्वान्मुख्यं कर्तारमभिप्रैतीति तदभिमुखं वृंह्मोटकत्वेन गच्छतीत्यर्थः क्रियाफलं तत्ताद्दियते ये·
षु विधिषु अनुष्ठानेषु तान्याग्गानि सूर्यः तेषां हि विधीनां क्रियाफलं स्वर्गापवर्गादिकं मुख्यमेव कर्तार·
मुपतिष्ठति ननु दृष्टफलार्थं प्रवृत्तमानं न दादेशाकन्नं प्रतियाल्यामह इति वर्तमानांते इहं च साभिप्रा
यं छनिवचनेव ह्रमानातिशयाद्दात्मन्याशंस्यत्वेन शिरमारामः प्रतिजग्राह कंपितमेवेति नाटकावये·
नरत्नः शोभात जनितयाग्गरिमशोकया हृदयकंपः त्रिभुवनेति समानशीलो हि प्रियसुहृद्व्यपदिश्य
ते अतो जनकेनापि त्वत्समेन भाव्यं सकलेति राज्ञां मध्ये राजकं गोत्रत्वेकम् अस्माविति ह्रनम् र
विमुखो यात्तवल्क्येन तन्मुखो ज्ञनके नव्रत्संहि तान लत्तानयं योधीतः ततो वस्तुज्ञत्वा रविमुखो ज्ञन
कस्याध्ययनम् ॥ इति मुरारिनाटकटिप्पके द्वितीयोंक २ श्रीगणेशायनमः ॥ गात्रैरिति ह्रनम्
वटुश्चाटः पुंश्चलीवः हे आत्मन् हास्यप्रधानस्य प्रहसनाख्यरूपकस्य त्वं हसनीयत्वात्र्रटः कृतोसि पलि
तास्य वर्णकाः खटिकादयः चयइति ह्रनम् असैर्मत्रयास्तत्रूपेरसि येर्दारणात्मकैर्दानववधामरद्यु
नोष्याम्साधिकां अथ वत्रस्तेणवायुः कथ्यति एवं सर्वमयत्वेन सूर्यस्यादमविजयित्वतद्वैशजत्वात्प्रांट
शरथस्य माहात्म्यमुत्कीर्त्य तत्त्वनयत्वेन रामलक्ष्मणयोः प्रभावमापपत्रास्मेयमाह इमौ इति अब्रव
सौ महाकुलीनावपि अतो विवाहसंबंधयोग्याविति आशयः शौरीपीति ह्रनम् वीर्यमेव शुल्कं वधूः प्र
देयं यस्याः सा तथा तां एवं श्रावणाभावेपि रामनामानं यतो मुखेषा परोपणाभिप्रायः संभाव्यत इत्यभिप्रायः २०

प्रजेति प्रकृतिः वार्ता कथमित्येतावदपि प्रौढवनिताजनेयमपि कार्यं विवाहादिरूपं वेत्ति अत्र ईदृक् शि॰
थिलीकृतव्रीडासां यतेमयानुभूतं किमपि निवेदयामि अनाकृतैः स्मेरोऽधदलजयासंगमार्थं मिथुनस्या
ग्रहणं शैशवानुबन्धेनलुप्ताः इयं सीताकल्याणीअपमूर्तिः पांचालीदंतादिमयीपुत्तलिकाताभिर्या
भिर्निर्वध्यमानासंगमार्थं क्रियमाणाग्रहालाजितमपिलज्जनेतिव्रीडाभावात् मनोचत्तरादिविकारा
कारित्वेन बहिर्मन्त्रभेदहेतुत्वात् अंतरंगमध्यात्मस्मरयोनतीयमनोर्भेज्ञाद्वाहिः कुर्वतीभिर्वेलाभिरप्रगल्भा
भिः अविद्यमानानिषडक्षराणि यत्र नद्यडक्षीणि उभयसाक्ष्यं सकृद्धृणाः स्युरित्यादिरे अषडक्षमितामि
यनेनेनः षडेवगुणाः षाड्गुण्यं भेषजादित्वात्ष्यञ् इदानीं संधिविग्रह इत्यादि रहस्यालोचनमंत्रीस्म
रः परिशील्यते तदात्वे यौवने काठिन्यं विहायांगानि वाढ्यं मृदूभवंति कुचौ कठिनावुन्नियते ततश्यप्र
न्नेहा तारुण्येन सर्वांगेभ्यः कठिनतामुञ्चितवतीति कठिनौस्तनौ निर्मितौ विति तारुण्यविनयेन दृष्टैव
नच सततोन्नतिस्पष्टः स्मरस्योन्मेषः एवंविधाः स्त्रियः सर्वेषां रसानामयः करणेनोपरिवर्तिते आस॰
क्तातिशयो रसः तान्सर्वपदार्थविषयानपि रसा उन्मीलयौवनः स्त्रियो धः कुर्वंति विजयंत इत्यर्थः
तावदेव पदार्थेषु परेषामासक्तिर्यावदेवंविधाः स्त्रियो न दृश्यंते तदात्वे तत्कालः किंपि रावणप्रेरोहि
तागमनप्रभृति परिज्ञेष्याति जगाजित्वर इत्यनेन रावणात्तेपः प्राणातिक्रांतमंतरायोविघ्नः मुनीन्कौ॰
शिकगौतमौ इदमर्थं आश्रमं प्राप्तस्य यः तद्दत्तौ इदमर्थाणितौ विदेहाः तत्रियाः पूर्वजन्मन्येव तास्यदेवतै
न्वाणि वैदेहाः इदमर्थं तन्भूमादिन्यादिकं जनिवैदेहिकः अपत्यार्थ्यस्य अमयप्यजाहे स्मयेत्यनेनवद्धविष

मु॰ यो हंहेलयोग्यामेः तत्वतानेन मोहः स्यात्वर्गः स्यागयागकर्मणा लुंपतीति ज्ञेयम् एवं नामत्वदागमेन
ना॰ हर्षो जातो येन जामातृदर्शनशोको विस्मृत एव अथ च कौशिकागमने सीताप्रदाणं यो भविष्यतीति भा
टी॰ विद्वन्न सूचना सदिनं करोतीति स्तुदिनाध्यतेषाहादेः कृतौ वेत्ति काप्य अयेतिहृन्नम् आलंमिथिलायां
२५ किं तज्जनपदेपि प्रदत्तिणाशिखो वह्निः श्रेयः पूर्वकः स्कंधे दाशी शिथिलं यथा भवति तथा उरोथा
२९ विभर्ति चिरस्याः स्वाश्विनापीत्यर्थः यत्र त्वं राजा ब्रह्ममीमांसातत्वज्ञः एष गौतमोंगिरः प्रयात्रोत्वे
२१ नान्वयशुद्धत्वादस्याः योग्यतामाह यजूंषीति हृन्नम् शुराकश्चिद्रूपपत्न्याः शुद्धार्थमाशिषं दातुं तेषा
कल्याणगुणैर्निर्दिष्टाहूडतयस्विनामसान्निधानेयात्तवल्क्योगतः तं चवयोवेशाकारैः सविकारमिव
दृष्ट्वा रामा उपहसितम् अहो अस्याशीः कार्ष्टं कृष्णमलाथिष्यतीति तेन च तपोमाहात्म्यानेथ्य वक्तव्यम्
पल्लवितकाष्ठदर्शनात् जातप्रत्ययया नयोपकृतत्वेन गृहणाश्रेषितो दासो यदा नायाति तदाकर्त
त्वेन सर्वमध्यापितानि यजूंषि याचितः सन्वो रागवृत्या वांतानि तानि भूतानि तदष्टगुणनिर्दिष्टाभितिति
रीभूय पलवान् तित्तिरेरिमानि तैत्तिरीयाणि वेणुकादिमपईयणा वेदांतानुपनिषदः प्रणाध्याय निष्का
माय शीघ्राय याज्ञवल्क्याय जैनैव जैत्रः प्रसादणा गावः काराल्लन्महस्राधिपतेः सूर्यस्य श्रुतियो साधुरा
तिस्रेयः पश्यतिशीलेयणा यदन्यत् यत्र त्वं ब्रह्ममीमांसा दृष्ट्या हिंसां प्रतिपद्धकवान् तत्रप्रभुः प्रभोः स्वे
च्छागादित्वात् किं याज्ञवल्क्य इति किमिति किं स्वरूपमित्यर्थः अश्वालतानां अंशमकम् वहस्पत्रगुरावे
कवल्यै तित वहवज्ञावः प्रवादो योस्त्रीकारस्तेन शास्त्रतात्रानाविधगुनिपोतत्वात्स्त्रदस्वशोवेदणात्वाः १८१

प्रस्तुतास्तत्रतत्तन्मुनिरूपेणास्यमेवहेतवइत्यर्थः अतएवकवीनामपिशुष्कस्वरूपाभित्वानेविडम्बनीयाः
निर्मीयेतिहमम् अखिलपापनाशिनीनांवैदिकानांमंत्राणांनिग्रहवशीकरणात्वद्दाचअखिलान्त्वत्वाभि
ख्याभिचारात् उन्मार्जनीयपरस्परिवीः अर्थवादः स्त्रावापरस्परेणामन्त्रं परस्परशाहस्यस्वभावादेकह
लित्वादेकवचनम् स्मरंतीतिहमम् ऋतीवैदान् लोकानुग्रहायस्मरंतिस्मृतिरूपतयाऽरचितेस्मृतीः
नांवेदार्थमयत्वात् इमेवंरूपांप्रतिष्ठांमहिमानंपरस्परंजाननेक्रियाव्यतिहारआत्मनेपदम् वेत्ते
नेवेतिवत् समग्रस्यास्यसमस्यातद्वयवाश्ववहिःशरीरकृतं अवहितंनःकरणाकृतंयत्स्यापेनः
कुटिहेतूनांपत्तश्चसामञ्जस्यजुष्टुःप्रत्येकंयोज्यंसंवादःप्रतिच्छेदः परिपणंनीवीमूलद्रव्यमितिया
वत् अनेनाशीर्वादस्यत्रिवेदीरूपत्वमुक्तम् बहुषुकार्येषुदृष्टिफलः अथैवप्रयोवर्तिनं समीपप्राप्तमि
त्यर्थः दयीयस्यइतिहमम् हराडःप्रापादितआशीर्वादादेदेवीयस्योहरतनाशहास्मिन्जन्मनि अमु
त्रभवांतेरयाःशुचःशोकास्तासामपथ्यस्मार्गः संचारविषयः अपथ्यमित्यत्रनञस्तत्पुरुषादितिस
मासांतनिषेधस्यनञानिर्दिष्टत्वेनानित्यत्वात् हलाघक्रुष्णाभुप्रदेशालक्षणयावेदवाक्यप्रदेशाश्र
त्रनिविरत्वस्मः शिलास्ताः सद्योभग्नाद्विजवीरः प्रकटार्थत्रयीप्रायत्वात्फलाद्यभिचाराश्चाविलाः
बलस्यपत्वात्मजायाः शुद्धेर्मलानःसाराः एवंविधस्त्रीवाचस्तस्यास्तवधर्मस्याशीर्वादेनप्रतिवतीवव
रः नवकाथितः नत्वस्यमेवरामस्यप्रदपवाभिवर्तितत्वादितिभावः अतएवसाक्षान्नास्मितामितिभावः
एवमभिप्रायमवबुध्यप्रशानानेदोविमर्षातिन्ननामितिपविमोहयति अस्यभाव्यस्यापिवरस्यप्रमास्तत्र

शु. त्वसंभावनाननतान्हि विघ्नं करोति शाकुंतलराज्ये केतो नारायणस्य तीर्थमवतरमार्गः ७श्यार्थ इति सूत्रे
वा. जगामैकोऽद्वितीयो जांगीको वेगवान्योपप्लुरम्यस्तेनो ऋभेवलानिर्गला धर्मतीकीर्तियस्यतेन यत्राश्व
टी. दर्शनात् सर्वत्राश्वमेधयाजी त्रेतावीरोयं दशरथ इति कीर्ति वनगणं होतृगणं विनीर्णं दत्ते विश्वं वसुधा
२२ वक्के ये न चत्वारः पवहोतारः चात्वहोत्रं प्रत्नादित्वादेण नत्र यानव्याख्याकाकनपहोममंत्रपाठको होता
साम गाता उद्गाता वक्त्रो तेमाध्वर्युः तत्कर्मसाक्षी ब्रह्मा यद्यप्येते भवन्ति भवान् फलमपि विचारमादिवत्नह
यद्रूपमात्मनैव ज्ञातं उद्गातः प्रस्तावः विनीतो शिक्षितो यत्नसंभावस्य क्रियाकलापस्य विघ्नरक्षणमेव द
क्षिणा ये चत्वार इति तद्वियसंततिरेव विचाकिलमालानस्याः सोऽयं दृग्गोचरो ७ध्यस्तनवकाइव मनोहा
लेषां नामः पुरोजन्मा तादृकैव जनसंहारकत्वात्कालरात्रिस्तस्याः दयहेतुत्वात्प्रभातत्तुल्यः नाटका
वधादयमस्माकं रक्षितेति कौशिकाभिप्रायमनुगृह्याह साधिति यथास्मादृशा रक्षिताः पौरवस्त्वं तेन त्वया
त्वमपीसेवतनवश्रीरामाश्रमिरुपर्थः यत्तदेवसाहुयतिक्रोधाग्नाविति इंद्रदंकारेणातिरस्कृते विश्वंकोपाल:
ज्वा नैवेन्धनस्योपायः संतापः संज्वलनं तेन दीप्ते दीपिते कोपाग्नौ जगत्त्रयमेव दहतीति विज्ञेते सति त्वयि ब्र
ह्मणः प्रियवचनानि विघ्ननिमित्तं ज्ञातानि कारुण्यातिशयोत्पन्नये जनचारिजयिनोपि नस्वजनावैक्लव्यना
दने भवतीति हाननम् रविशिष्यस्य याज्ञवल्क्यस्य समीपेऽतिष्ठतोऽपि स्वामिनश्च सहमागतेनममतेन प्रकारे
णनभवति इमौ रामलक्ष्मणौ हृष्ट्वा येन प्रकारेण हर्षोल्लसिते सत्वरमार्ग्यदर्शनसत्वावस्यानेनाशीशिथिल
यति गुरुसमीपावस्थानात्कौशिकाश्रमनाश्रजानेपि हर्षे मनसा परमात्मदर्शनं नसौख्येनाशीशिथिलेते २२

अनयोर्दर्शनेन तन्मध्येऽपि शिथिलितं यतद्दर्शनं परमात्मदर्शनादप्याधिकमित्यर्थः गुराविति सामीप्या
धिकरणे सप्तमी प्रकृतिविकारेभ्यो विषयेंद्रियेभ्यः प्रतीपमंचतीति प्रत्यंज्योतिः परमात्मेति यातं जगत्याः
श्रद्धामितिवचनम् नाटकावधारिस्थितिनग्रोहः आमंत्रयपर्यालोचयानुरूपवरशाम्येव तस्य कृतार्थता
त् बलवदतीत्येवंशीलो बलवानीशुल्कमेव सेतवालिकृ भयगोत्रपतिरोधकत्वात् नंदतीत्तनारम
णाद्विषः कर्तरीयनेन ङीप् मोहमेवप्रकटयति श्रवणप्रभावात् धनुषावाणेन वा भंगुरेणभाव्य
मित्यर्थः तथेतिवचनम् नदितिहरसारम् इत्यत्रांजनं नेत्रनामप्रसिद्धमर्थमव्यये पणः परिणयन
मूल्यम् स्तुनिश्चितिनस्य सीतासंबंधस्यावश्यंभावात् धनुस्तवशुल्कग्रहस्य दयमप्यभंगुरमेवकिं
तु रामस्यतस्यरितं दृश्यतेयेनतादृशमपि चापमारोपयिष्यतीतिभावः बालइति महर्षिरितिवि
ज्ञानितां दर्शयति दास्यतीत्यर्थे सत्सामीप्ये सद्वदिति वर्तमाना येषामितिवचनमिति येषांचापेविन्य
स्तविस्वरतावत अतएवप्रत्यंचारहितं सत्केवलरोहितमेवजातम् अनुनः शक्रचापस्यरोहित
शब्दवाच्यत्वात् किणानां याकाणिकासैवकस्तूरीतयासुरभितान् कदिनधनुःश्रममाहात्म्यानु
जातिः प्रयोजनमथारयत् शंभुचापस्यानारोपितत्वात् येषामित्यस्यापेतायामपि चापसमर्पिते
मत्रगमकत्वात्समासः यस्यादेवदत्तस्यानरुकुलामितिशब्यकारणे संवेधयोतिकायाषष्ठ्याः
सातादियमानतयानत्संवंधेनोत्कर्षद्योजनार्थं यथानागरिस्त्राणामरणोहरेमितादोमिसाद्रोसी
मत्रघषसांद्यापकांविश्रकाशोक्तम् त्वरागाधेयमिति त्वद्रागमपिनादृगास्तिपतेन उत्तादृशंभाग

मु. ना. टी. २५

२३

धेयमस्तीतिनिरस्तम् एतादृशं रामसीतोद्वाहादीनां प्रकर्षेण बयस्य अपि द्रष्टारः एतावता विश्वामि
त्रेण नाथवतः इति प्रतिविहिते अमी नृपाणां मरामबलविक्रमवंतो न भवंतीत्यर्थः एतेन ये यां वा
येमादिप्रस्तुतेरन्तुजलेतिरामादयः कर्तृकाः सर्षपालघूनामपि शिरोधिरो हरणोद्धतत्वात् १
गिरीशेतिझनम् धनुरादिष्टरघुनाथ्ये रुद्रारापितेन ब्रह्मणा सर्वसाराणि संगृह्य यत्निर्मितं तत्र च
विभुः शार्ङ्गशेषः प्रतीचापरत्रयं वेधः द्वंद्वं धनुरिति ख्यातं किमप्यनिर्वचनीयं लोकोत्तरं वस्ति
त्यर्थः पीचकाविस्तारव्याख्यानम् उत्पाटयन्निति तिझनम् कोणापि एतमेव हृढेः कोटिहोमं
करिष्यन् प्रथमं ताटकामेव बाणैः कृत्वा समर्पता या गिरीशेन सामिधेनीं चकार सामिधेनी मिथने
यज्ञे कार्याः सामिधेनी समिद् ऋचोविति बालस्यैव बालस्य मित्रैः होमकर्तादि प्रथमं वह्निं स
मिद्धीपयति दृष्टान्तो पीत्वेनेनतत्त्वरो हि तस्य च नारी हृत तत शत्रुत्वम् हरा इत्यात्मने पूर्वं
विश्वामित्रेमस्य विश्वामित्रः सर्वेषां विश्वस्य मित्र इति दीर्घः शौष्कलस्तस्याभिप्रायेण अनुसारयति
विश्वेषामिति अयं विश्वामित्रो न किं विहितमर्थः हस्तामिति द्वितीया घस्यावेनेति द्वितीया स्वेदरा
गणा श्रनयो यं मौज्यादि बलवातादि विक्रामि भ्रमकः शांतोरसः गणपलक्ष्मी कत्वा वीरवमस्यांग
भूतः प्रतिभाति पाश्चैकौशिकशतानंद जनकावेद्यत्रयतुल्याः कुमार हर्षसमुदाय स्त्रायकं स
हृत्तेनिग्रह कत्वा दर्शवं तल्पं य दव यथैरामलक्ष्मणौ विधिमंत्रवतल्या कष्टामिति श्रनरवणनामास्य
पूर्वजोपि रावणो न हत स्तत्रोत्र जमास्य बालस्य रावणेन वैरामायनस्यानात्मतता स्वरेति स्वेदस्ता

रकास्तस्तत्रः स्ववाङ्कः यत्तवं च मायायामात्मजनः यथेवेति यथवंमेत्रपवयायाः प्रतिकरिष्यामइति
यदीति स्वभुजापवमन्नवारणा वत्प्रवप्रसादः भूर्भुवःस्वरित्यादिलोकाः वाणस्कंधसप्तकसहिताश्च
तुर्दशालस्यपर्वतः प्ररयश्चेरेतिन्नन्नम् समानीकरणः पराचन्पराभूवोगच्छन् पातालविजयया
त्राप्रारंभइव कैलासोत्पाटनास्थाने मारीचकारः उपादानेमूलकारणम् आर्येति सहस्रार्जुनेनसवा
कुभिनर्मदायां सेतौ वद्धे कोर्णा युद्धमानो रावणः प्रत्यंचया वद्धाकारायांदिप्तः वालिनाकालायावा
णेनिहिप्यप्रतिजलधिसंध्यावंदितेति तावामपि ग्रस्तशौर्यं सर्वस्वः स्थानामिति कपींद्रो वाली
हेहयपति कार्तवीर्यः तोषरिच्छिन्नांतो बलो स्थातो नामेति सत्यो कौप्रतिष्ठामाहात्म्यम् यासको
रयत् प्रमार्जितवान् मनोनइति तदस्खलितत्वेन प्रसिद्धे एकस्यानप्रतिरोधा साहित्यस्तु त्वालस्या
श्रम्यास्थराजवेश्मसंचरणेन मनोरमामस्थिरतांनिक्षिप्य स्ववाङ्कसमूहपवपरिशर्णांकरोति आपिर
वधारेण संतहइति क्रीडनमेणाक्षन्नानिनतप्रयत्नेन ईश्वरेपि तव्हेहस्यस्तुवानि प्रार्थ्यनादेत्य पराभु
वानि परस्परं कलहं कुर्वंति सोपि कन्यांयाचितुंमां प्रेषितवानित्यन्नेण संबधः अत्रकलहस्य व्यतीतत्व
पि तत्कालापेतयावर्तमानत्वनिर्देशः पुरःस्फुरद्रूपतामिवव्यनक्ति कलहं चकुरितिकृतत्वेप्यतमती
तत्वप्रश्नमेरचमत्कारित्वस्यात् अयोनिजांनत्वात्मजाम् मांपरोधसंनतजनमात्रम् गोतमपुत्रस्यन
त्ररातमशाक्तस्य ग्रहाम्याहिणोत् नवभवंततत्राकारितवान् एवं प्रोक्तलप्रार्थ्यनायांसीताप्रदानांगी
कारस्यनिर्धारणे कृत्वामनसिजनकं प्रतिकौशिकःआह उल्लसनमुल्लासिकाङ्क्षोत्कंभावइत्यनेनाश्रि

अ॰ यांबुए । कौशिकाभिप्रायेतात्वाजनकश्राद्धकिमिति आकाशवचनमिति त्वामनाश्रित्यलक्ष्म्यं म॰
ना॰ योके पश्येतिहृदयेनेतिशेषः दानश्रेयमिति रजसः यशांसि यशोरजांसि सत्वमयानि सत्वस्यप्रका
२५ शमयत्वात् भक्तवदवलोकनयुक्तमितिभावः ग्रोचपवमाख्याः मंत्रादिभ्योयः शांभवमिति इहसेव
२५ याहर्षकारिणापायद्हस्तादिवलासक्रयमाप्स्यते तत्सगुणपात्रेचापारोपाघोहर्षकारी तस्मैसीतेयं हरणेया
त्रीकरिष्यतइति सएवसीतांग्रहीष्यतइतिभावः अमूनीति एतदकेनयुक्तमित्यर्थः तेनेतिविंशति
भुजत्वादंगुलीमातनिजत्वेनकैलासेनयद्भुजविक्रमः कंठोक्तः साक्षादुक्तः इदानीमीदृशमाराध्यचा॰
पाक्रमणरूपमधिक्रियतेयुज्यतेकाक्वानेत्यर्थः अयमिति स्वसत्वंतमारोपीयतेति यद्रक्षप्रदानमिति॰
भावः अंगिरास्त्वमंगिरसः अयोत्रः रावणस्तुपुलस्त्यगोत्रइति द्वयोरपिपूर्वजावेकपितृकाविति सीतादान
प्रतिषेधोरावणंप्रतिनतेगोत्रधर्मइत्यर्थः पौलस्त्येनस्वयमीश्वरभक्तत्वात्त्र्यंबकचापंनारोप्यमन्येत्वश
क्यत्वात् तदारोपणंविनापरिणयनाभावेकिंभविष्यति अधिकारः प्रयोजनमस्याधिकारिकंततोविन
यस्याकारिकमितिभावः तस्यचापिकाप्रणीतंशिलाधिकरणंरावणंस्कृहर्षतोपीत्यर्थः एतदेवप्र
कटयति शंभरोत्र्ययोत्पाटनेनस्वकरेणनमाहेश्वरोजातः धनुष्कर्षणेत्वस्वकरेमाहेश्वरजातइत्यु
पहासः तदेतदिति तद्विलसद्रसारमयत्वेनप्रसिद्धमेतत्कीर्तिमानमाहात्म्यप्रतिष्ठापिता अवज्ञे॰
ठिता चौर्योपभाजामित्यनेनराणस्पृशति कृष्मातायः उद्भ्रान्तोविपर्यस्त अदिवेत्यव्ययमवेड
मयवार्थेडलिः कच्छपीतदृढदृत्वषी अमस्येति पौराणिकाः आकल्पायाभ्यनरागाइति पूर्वेणयोगः सवि २५

नयेति गुर्वादेशाद्विनयः पाणिग्रहणे तत्वाल्लज्जा धनुषोद्भूतत्वात्कौतुकं वरं तादृगिति नवसमूर्य स
ख्यि त्रेषु सत्स्वतादृक्त्वसिद्धेः शिरोभिरभ्यर्चनेन रूपकसेवयादृष्टत्वेनसानुरूपं वरं सदृष्टा शंभोर्वैलक्ष्यानि
वचनीयं प्रवर्धमानं येन रावणस्तु वेनदृष्टं तदिदमितरदुर्लभं जगत्त्रयमपि तेनैलक्ष्यमपनेतुं प्रार्थितं त
दनर्थ्यं तयात जये रावणस्य स्वयमेव सामर्थ्यात् यस्मै ईश्वरस्यापि न किंचिदेयमभूत् तस्मात्तत्राप्यर्थि
त्वविरुद्धत्वेलक्ष्यार्थी भवतीति यत्नात्वं श्रीघीति स्थितं वैलक्ष्यं विलक्ष्यरूपत्वं तस्मैस्वरादापि लज्जासेवेति वराघ
वणस्य प्ररोहणं साच परमार्थेन तल्लकर्तुं कल्वादिति कादृश्यगोनदृष्टः यस्मिन्निति शंभोर्भूषणतां
विहाय वा सुकिर्यस्मिन्नद्गुणगुणत्वं प्राप्तो ग्याकृष्टः पुनः कर्णावतंसो भवति श्रुतकृष्णपक्षोयाव स्यानो
तद्भूषणं भवति भार्गवगुरोरिति विशेषणं भार्गवं प्रति धनुर्वेदोपाध्यायत्वेनैकधनुर्धरत्वसमर्थनार्थम्
कर्णावतंसायतदप्यत्र च वर्तमानवत्सत्तुवादत्वाद्दृष्टव्यतान्वयान्निति क्रोडयन्नंतः कुर्वन् मूर्तीः क्षितिं
प्रभृतीः कुलपर्वताश्च मेरोर्दक्षिणतस्त्रैव त्रयो मर्यादापर्वताः निषधो हेमकूटश्च हिमवानिति तत्रयः मेरो
रुत्तरतस्त्रीणि नीलः श्वेतो शृंगवान् माल्यवान्पूर्वतो मेरोर्गंधमादनः पश्चिमेन तिति लिंगपुराणोक्ताः
दलयन्निति मतांतरेण त्रयोदिग्नागस्थः नागकुलानि अनंतवासुकितक्षककार्कोटपद्ममहापद्मशंख
कुलिकानि अदृणवधि रारणीत्यत्र अदेस्तदृदाख्येति तृतीया न चाख्यापरिग्रहस्य प्रसिद्धपरिग्रहार्थत्वाद
दृणवधिरइति प्रसिद्धत्वेन अदृणादीर्घ इति तृतीयायामप्राप्तिः शोकनीया अदृणवाधिर्यस्यान्यत्राप्रसिद्धत्वेपिक
णीनांटकरूतित्वे नात्यंत प्रसिद्धत्वात् वैदेहीति धनुर्भंगानोदाद्विजस्तु स्वेयच्छवि विवाहेन घोगात्त्रीकपोला

मु॰ त्रमंगलध्वनिः व्योमव्याप्येव वैरिमारणनिमित्तं उपक्रान्तिशारं उपाशुभंवाक्यं क्रान्तिः शातेसमूहः
ना॰ धनुर्भंगसामर्थ्यदर्शनेन न तेदेवरामात् द्विषतामितिङ्गासिनादक्राश्यपियो हिंसायामितिकर्म
२४ विकल्पेशेषषष्ठी सप्तम्येन भङ्गते यावैमध्य इत्यादिना अव्ययीभावः रामेणयद्भग्नं तद्धनुर्लोछिन्नस्य
25 धनुरेव दृढत्वाद्भोलिः तदङ्गजातो ध्वनिः भज्यमानधनुषि जायमानशब्दोऽस्य पूर्वं नवर्
वर्णितत्वात् सत्रभंगे ध्वनिर्लयः तत्सामित्यतीतोक्तो पुनर्भावसमासस्याक्षिप्त्वात्वोर इतिवज्र
ग्रस्यैवाकारणात् सर्वकर्माणि व्याप्नोति सार्वकर्मीणि सर्वादेः पथ्यंगेतीनः उत्तमायगरुस्माग
मयाहृतं वस्तुदीयत इति गृहस्थव्यवहारः सत्रोत्तमर्णाविवक्षयान इति संबंधमात्रेषष्ठी अव्ययाकृचे
त्यनेनचतुर्थी स्यात् अभिप्रेषप्रभिमायीकरोषि श्रागमयस्व प्रतीक्षस्वरामेः दांताविमात्मनेपदे
वाचिकं संदिष्टवाक् वाचइकणितीकण् लिखितस्य शासनस्य हर्ता शासनहारः प्रष्ठः निर्दिष्ट
येवार्थस्य वक्ता यदिमितार्थः स्वेच्छयासंधिविग्रहादिकार्यकर्ता इतित्रिधा दूतः व्याख्यातापकरणेना
द्वताक्षभवायेत्वाकाः कोयां त्याश्वाणित्याणिसार्वत्वाकेतिनिपातितः अपत्याथेस्य त्वणोबहु
त्वेलोपः स्यात् सिथिलायां भवा मैथिलाः भवेण पुरुषस्य परिणतवत्त्वपुष्कर्षमादाते
त्वक्षतेसंयोगापवांतरगोबलवत्कारणं वयांसिभुनरकारणमित्यर्थः बाहिः स्कुटार्थेन प्रदीणाके
नविन्यतितलद्वातयायस्मादेदेहसंभवयाकन्याविवाहसंबंधोचिते कुलस्यकुलं परिहरन् गोत्र
मादीनामवकृष्कतत्वादन्यस्य तथाविधस्यासंयोगादतिहोपि संदवडिरासि सवेश्नति लोकव्यवहा

रानमित्तेतिभावः वर्षीयान्वृद्धः पचेलिमः पच्यमानः आर्भेषुकेलिमा इति कर्मकर्तरि केलिमः
त्रिभुवनरावणस्त्रिजगज्जयश्रीपतिः तस्य स्त्रीत्वेन त्वं तस्याः सपत्नी अनेकोबहुप्रकारोयः पराक्रम
स्तत्कथानां गाथाभिर्वा विशेषः यद्वानेकार्थः गाथावाभेदद्वन्द्वयोः अर्थापिताः सत्येकृताः अमात्याः
सहचराः साधारणउपष्टंभकः मधुपाः शिष्येभ्यो हिमसहचरेभ्यः स्वामिनामधु देयं तस्मात्तुल्यं अङ्के
भूषास्तुकरस्पर्शनरूपे तदन्नामित्यर्थः एवंविधेषुरावणभुजेषु सत्सु रूपेति सज्जनसंबंधेन स्था
वरूपेणायः सत्कारः प्रणामादिसंमानस्तेन निष्फलमेव त्वं वियोजितः सीतया तद्रावणहस्तारा
तयायश्चादयिभावम् सर्मतादिति स्वर्सुंदरीचामरसमीरोर्मिभिः प्रसृतघर्मजार्गलानां सौ
रभ्यं लक्षणयाविस्फूर्जितं तेन शुचिनिष्फलं कृतेन स्वर्सुंदरीचामरसमीरैरेव पौलस्त्यभुजविस्फू
र्जितं जनैर्वेद्यते अयं च सूक्तमादिसौरभं समीरे प्रसरति अतएवायं त्रिजगत्यातिरस्यति हत्वा
दुर्बलत्वात् तेन परिणेतृचिंतितां सीतां त्वमा परिणैषीः अपेरिति प्रकारस्मवमादेयः उपयम्या
दृष्टयमः स्वीकारः स्मात्मनेपदस्य गंभीरमनाकलनीयं ९ ॥ इति मुरारिनाटकटिप्पणके तृती
योऽङ्कः ॥ ३ ॥ श्रीगणेशाय नमः अविंद्रं विकासितं तेन शालमंथराः नायं तेषु त्वौभवंतितः क
र्मकर्तरि क्यः ततः कोपत्तित्रयात्व गात्रं स्यां यत्निपत्नीसंबंधः तस्य क्रमात्वाराजो विरहखेदितत्वा
त् अपायि किंचित्समानो स्मिन्दकाले स्वमीडा अयमहंतापावेवे दस्पित्वाभीताः संतः काकांतरशाद्वीप
तेधनंतरनिक्षनिश्च वणार्थमौनेन स्वश्रय्याका कंभरात्यातिलक्ष्मीकृत्याभिज्ञानते अयमसुकस्येव

मु॰
ना॰
२९

स्वरइतिस्तानश्चर्वकं ज्ञानेनेत्यर्थः अत्र ज्ञानार्थेऽकर्मकत्वान्न इत्यात्मनेपदं प्राचीमितिसिद्धम् परि
पाद्यापस्त्वः पत्नीगृह्योपसर्पणं नामकः तत्र सत्त्वनामकदीक्षितस्य यइतरम् परिपाटयोफलार्थेवानेते
प्रसवपवना तुःखेचैलप्रसादेचूर्षडेतेनासकाःस्मृताः नातिधमाःस्वर्णकाराः अग्रोऽकुशलाग्रायेयाः
कालम्ब्रेयाणिस्वयेण आग्नेयाश्चेतेनाडिंधमा इतिसमासः आंगारिकाइत्यर्थः स्वर्णकारेभ्योऽग्नि
निर्गमनकुशलत्वात् अग्रोऽसिरंधसंतीतिविग्रहेनाडीवदीखरीत्यनेनखश्चिंत्यः उपपदविधि
भूतसंतनिष्पन्नाख्यायणात् एवंविधापतारुचयोलोकस्यसंरतंवर्त्याः अगृहेनिद्रागमंचकुर्वन्तिनी
गृहेत्यासंकुर्वते दिवालोकस्यसंभोगात्तायथोरभावाश्चक्रवाकवधूरेयाश्चतत्सङ्गावालंयमुखे
त्वाहं तेत्यद्यये हर्षघोतकं इतइतोऽस्मिन्यत्ते पुरोदेशेभवाइतिणायश्चात्मूरमसृणाणितारणिपारो
त्या विक्षणोतिप्रकाशयतिक्रमेणदलंतिमुकुलेतिनमिसायायात्मसोमसौमीणि जीववपहानियस्यां नि
गंधेलीमस्तावाहदाम्सग्रहान नवरतगुरुत्वात्रवोढावधूःस्वकुचपशंकितेपतिवक्षः साक्षोमाद्यत्वरि
तिसुत्कंसयति अयामीति अयंविषास्यति मेंडुयथाभवति तथावितपते दीप्यतइत्यर्थः अनुदात्तेय
इत्यात्मनेपदम् वैहासिकः कौलिकरोयथासौस्त्रीणां मधुरविकारहेतुर्भवति तथामृणालिनीनाम
विः तत्रेजसाहृष्यमानाश्चस्वकीयाःकुंकुमपत्रांकुरा रागोऽप्रियवहासिविपर्ययेनमुखाकरवस्मृति
विद्विताः स्त्रीणांकुचेरोमांचयंति तद्दर्शनेन लिंगेनावस्थास्मरणात् प्रियेति स्वस्वपानिमामित्यस्य
प्रातस्तुरहाविक्रामेत्यः परस्परमिश्रितांगुलिपाणिपद्माः अभूः स्तनपत्रकादन्नामेतंरतिविषयं कि २९

मण्यानिर्वचनीयं विवर्त्तते विचित्रं भाषंत इत्यर्थः हीतिज्ञानयत्नेश्यनेनात्मनेपदं प्रभातइति प्रत
कृतं वर्होनरहस्तंतमान्ववाहहमइत्यनेनसमासांतः अनिशं सदैव लिखितौ नौ अतएव अनलप्र
वेशसत्कारः समुत्कंपयवरहोन्नात्वाप्यकत्वेन संलीनोनलवपरेवत्तिः गूढं नवत्वादत्यक्तं अत्र
इतिवेदे मनुष्यस्यभेदोमानुष्यकं योयोमात्तुकृष्णेनमादिमकस्य गुणागुणिनोरभेदान्नेजत्वीभुक्तवः
अभिसंधिरभिप्रायः दुःखवितिंहननतयहेतौ इत्यर्थः तामेव दुष्प्राप्यैव धिक् खेदे अस्माकं नेत्रे भुवि
तयाराज्ञिविभातीत्यर्थः अथवा तिष्ठमात्येभुवितयानिशाविभाति अहोरुपायः सर्वि घृतेयः
घातेलिणः नेभुनीतिप्रणायप्रधानेषु कृत्वेति दुःश्रवं भयंकरत्वात् हृमानंयनुभेगाय अत्रविश्व
ते पतंत्वाश्रितयानि कृवायक्तनाकारनिगूहनंयन्नुत्वेनस्पत्वाचि विदितं प्रस्मितंयेन स तयाचित
हि गुरवेविज्ञायतानुमेयाततयकृवनिर्मितंसहासः कृतोयंतं आश्रितया कृष्वात्व प्राणेणलस
ते अवतिप्रीणाति वत्सइतिकनिष्ठः मातामहोभीक्षैः कृत्वेमस्याविप्रकीर्णस्यवसंवधातलपका
देता प्रीतइति भगवावणेवलाणंतोषयितेवृषंसहस्वतपस्त्रमानिज्ञमेकेकंधीवृक्षितावृत्तौ
गुरुस्वव एवंनवरुद्धितिश्रुत्यममच्छोदारंभात्यसवे वरुणागीमनुष्यात्रूपंदवराण्यदेवेभ्योदैत्ये
भ्यश्चभयमयाचत तथेतितेनप्रतिश्रुतेनवीभूतानिशिरांसीतीतिहासः हाव्रतस्यमंगा
लमाशंस्येन्नपोहवलिशंगंनामितिप्रतिहनमसगालं यस्मात्दृशकंप्रशस्तमत्कुनविक्रमासीतिभा
वः विश्वामित्रेति कन्योहित्वाजामातावा तस्यामानयतेणवातंवधोज्यतेतशास्मात्रातसवे
तेति

मु. न कौशिकवैरिणा रावणेनाविघ्नं संबधिनो माकार्षीत् । कुलस्याहयस्तु पितृपत्नीयाब्रह्मसंभवत्वेन स
ना. वेस्यापि मान्यत्वेन कथं नगणितो मौलिः शिरस्तत्रोपरिस्थत्वाद्वलभीत्कुटं सैवाधारत्वेन पर्यंको येषां
२७ रत्नांकुराणां तद्दीप्यानयनदीप्तिः केशाकर्षणेन हस्तगतानां तस्य रणेमेन च चरणस्थानां नखद्युती
27 नां घोषः एवं विधस्यापि जामातृ रघुत्वेन कृतो विघ्नहस्तपतितो पि सखेवपतिमातथाहि श्रीगृहाणां प
रिकरः शालकः प्राकारावयवविशेषः तदग्रेषु ग्रीवेषु मत्तवारणः पयागारः प्रत्नागारः जंभाद्रूपेनातुभा
वेनानुमेयत्वाच्छ्रिंमानेकार्यं हर्षमिसक्ते प्रथचाविक्कासिते प्रसेवकादिष्वेतन्मध्यगां वस्तु हृष्यन्त
इत्युक्तिः दशरथस्यागते कुमाराणां विवाहारंभे गोदानं पूर्वं ब्रह्मचारिविरूपानयनं मपि गोदानमंग
ले तस्मिन्सह्वेतावन्मयाधाम मिथिलानगरं स्वस्यात्मीयायाः करणं सर्वोदयो स्याद्वाविति घुव
द्भावे स्वीकाराणां परिनयनं ततो बहुव्रीहिः तद्वियन्ब्राह्मणस्येति वर्णसंकरत्वेन कृत्स्नेनेडे नाटकः
मेवाभावयति रामयाचनादिना गुरुत्वसंधि तत्प्रसकलनाटकार्थारंभात् स्वबाहुप्रभृतिरागत्मस्व
येन प्रतिमुखम् अनलयनभंगेन गर्भः सीतास्वीकारेणावमर्शः रावणवधेन निर्वहणमाख्यमित्य
नियत्वान्मनसेव कृतोत्कंठो विश्वस्त इति सोऽहमस्मि इति स कौशिकः गैन्याग्निकेनेति गैत्याग्निकं तद्वियदी
जात् ब्राह्मे मौंज्यादिसंस्कारात् ब्राह्मणं तपः संस्कारात् मधीयत्कृच्छ्रेणाधीते धारी डोः कृच्छ्रेशमहुः
परिणंस्यते अंतर्भूतण्यर्थस्य णमेरेकर्मकाकर्मकस्य क्रियये काकर्मक्रियेस्य नेन कर्मकत्वोत्मनेपदम्
प्रविनयेति सर्वभंयविधातपोषयेति यानि तमामिसर्वभयाद्भावात्रेषां तमसांधं सतमोभवत्वमपरत्वा

ग्रोतः परं निःसंदेहं सर्पदर्शनात् प्रथमश्रुतं भवति भुजङ्गोपाख्यायस्य सर्पेण विद्याभ्यासस्य वृत्तान्तालोकेनात्मा
नस्य तस्मात्खल्वस्य च भवेनस्माभ्य उन्निष्प्रमान उग्रमं जर्वेन् उद्योनुहृदरः इमात्मनेपदं कथं प्रतिकर्तव्यः
सीतानयेन स्वयं रावणादन्यः कोऽपि पापांश्रितनीय इति भावः सोऽहं बलात्कारप्रयोगाय इत्यर्थः दोःस्त
म्भेति विस्फुरनं भुजगवैरिका इति हेतोः नायं व्यक्तमेव पत्रग्रहीतं चेष्टितप्रस्तवं न हि परिणयनस्य वचनमि-
ति वचनमिति वचनप्रस्तावस्तम्भयति एवमालोच्य तदभिप्रायं विमृश्य श्रोचितकाष्ठ इत्यसतां संरम्भ
भावात् घातताधिनं दारापहारिणं मुनीति नजुणवर्जितान्तुनैनां संयमस्तथा स्वेष्यहाणि उपदिशति
मर्त्यलोकावर्जनेन ज्ञातमेव स्वरथ तुरंगोच स्वराणां दूषितद्गुगामित्वात्रागालोकोपिह एव एवं
रामरणे जगत्त्रयी क्रीडा क्रीयते स्मिन्निति क्रीडात्कारणे देवितिः द्रौप्र तत्तृतीया समासः ततः स्वातेणः
प्रभुत्वस्माकं प्रभुत्वादेशेन खलु त्वं विवतेते रामे प्रभो सति यदस्माकं प्रभुत्वात्तु हस्ते हो जन्यमिति भावः
विपरिणमते कर्म करोति भूषार्थेन नेनशाक्यानिषेधः तदेवं तस्मादेवं दारपराङ्गताया बहुभिः संभूय
घास्ते विनाध्येकैकस्य लोष्टस्य क्षेपणेन वधः स्यात् आरण्योऽग्निर्वरणो भुवोऽन्यो नरमहारण्यास इति नः
आरण्योऽग्नियं ख्याउः खेदस्त्वाकुः खोघमनोऽन्यो मंह दशा खादीनो द्वषेणेन स्मा ज्ञातं ज्याति विस्फूर्ज
यति तथा राजपुत्रोडः इक्ष्वाकुः खसहादस्मत्पाणौ यात्स्फारयति पौरुषमिति मंड्डलस्य वनोद्देश
स्य राजकस्यानुशाल्यः दीणाप्रजीवनालज्जाप्रयिकाभिलाषिण्यः अपचारितानि स्तुताः साम
वाविके समवायं समवैति समूहाश्चेति करणे समवायः समूहः परिणेतुं मिथिलागतस्य भरतस्य

मु॰ हनंतोपलंभाय यांत रेहरस्मन्मार्गे सतीर्थः सहाध्यायी समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्य इत्यनेन यः सा
ना॰ धुः ते याज्ञवल्क्यं मिथिलास्थितमपास्य श्रुतस्त्वामिति त्वमिह रघावरी नटूनुशे येतस्स ग्रीव दात्तिएयेन
२८ प्रमायिता मंत्र्यैवैवयामिति जानति विश्वासा संविधानके रामस्वनप्रेषणादिकं तस्यापि व्यक्तीभविष्यती
28 तिरस्मात्त्योतायश्इतिभावः कार्यगौरवादित्यापद्ध रुलायामतथ्योरामस्यापि वामनसंभवे कार्यगौरवं
संभाव्य तद्वासनमस्माभिरस्मद्वासनमेतेन प्रतीकार्यमितिप्रतीकारसंधिः कुटिलताकौटिल्यं उत्सि
क्तत्वादिक्तत्वाजनस्यानं दंडकायस्यानविशेषः नत्वेकलोषवधरतार्थं मायाप्रपंचेन संप्रत्येवाकिं
नह्रियत इत्याह तपनेनेति तस्य संश्रितस्य प्रभिमन्यते शातिषत इति प्रतिज्ञायामात्मनेपदं वीभ
त्सते जुगुप्संते लोकोत्तरराज्ञपत्न्या द्रागभोगानिःस्पृहा इत्यर्थः जनकनगरात् मिथिलायाविक्रामंस्या
भुजेतिनिर्गमम् एवं सहस्रांगुनेनांतः प्रबलकीर्त्यैस्थिरत्वायनमंदाभुजैः प्रतिकल्पा सहस्रांशु॰
नः पितावेधा वैरी येन भार्गवेण भार्गवेण कौत्सकादनायासेहनः अत्रापि कंधरेतिपाठो दृश्यते तेन
त्रकं ठोवचूर्णितो मध्ये पतितः संभाव्यते सर्वे राजकोराजसमूहः दुर्धर्षे दुरभिभवदुःखेनाभिभ॰
वो स्येति समासः दुःखेन हष्यत इति क्लेतेतथा मित्रधीस्येन नगुःस्यात् विशेषणद्वयेन लोकद्वय
जय उक्तः शतसंख्या क्रालत्त संख्या संक्रतानि सवनानि स्नातानि येन सतथा ज्यायान् ज्येष्ठतरो तनापचा
राज्यावा तः एषुदोः स्तंभेशालिनी ज्याकिणश्रेणिनाचानतिताप्रशास्तित्वेनाम्यायदर्शीकृता तस्मा॰
वक्रेजैत्रीप्रशस्तिर्यस्य सतथा जयेदिपाषाणस्तंभे प्रशस्तिर्न्यस्यतेसंग्रहणुवाणा उत्तेजयन् सममः द्रणोः

तिस्थानमनेयदम् तद्वियसंभेवराजवनं मेयंचौर्यं चलबंधोतुःसमुद्रायिपारतिचरणिकादीकाते
घोरासेमार्वभौमत्वेन विजयनशीलं तृणीकृत्यीकरणायुद्धयुद्धाय्येषा स्वाङ्गनभूतात् कुनेत्वावन्मा
त्रयनत्वात् धनार्थः स्वयाहोनमर्वोदिः अंतरस्मात्परियानद्रूपात् परादाक्षेष्टर्भवल्कलसूत्रैः
परस्यतन्मयत् अंतरशाहउपसंख्यानार्थः सर्वादिःस्वंस्वादिष्टंतस्यानतिक्रमेण यथाभृत्येयथेत्य
व्ययीभावः यद्यन्मूर्तंतन्नभोजनशीलेनप्रत्यवस्तिनाभुक्ताः संयुगोरणेसायवः सांयुगीनाः प्रति
जन्तदेशादेरीनः प्रस्थाप्रास्थीति प्राम्रैः प्रास्तैः प्रहृत्यमियोयुद्धं यस्याप्रास्तितद्धौतैव नास्तिद्दयवी
राणांस्थापितत्वात् अतएवनृतनानांदेवानांपरस्परसंघर्षात्करव्ययथकायेमार्गाः तेसंकथंतिसंत
तस्मरसंचारात्तत्प्रतिउरवणाहाभवंतीत्यर्थः नवानामत्तुर्मलाहंथ्या अरविंदमेवसायोतत्त्रोत्र
तप्रदेशात्वात्कर्णिकावलभीतत्रकेसराणिनिश्शब्दानागदंतकाः तत्रपर्येकिकावस्थानभूमिस्त
स्याविश्रांतास्पर्वंहिकन्यापागनगतादेतिहदेशुनिवसंतीतत्कपोलतत्तुलोभ्रांतभ्रमरैर्मुहुरुद्धवत्त
संप्रतितत्तरभावेकमलमधुपैरेवतस्याः प्रमोदइतिभावः शोभावित्ति यस्यज्यावल्लीश्रुः कलाव्य
संप्रापयातित्रिपुरस्त्रीकस्मात्पलानितपतंति इमांतज्यावल्लींकर्णंताद्विमच्छस्वाकलाविका
प्रकोष्ठंप्रस्यामतेज्यावल्लेवानिद्दंति त्रिपुरपुरंध्रीणांवलयानिभज्यंते अकर्णकृष्टशरेतासांवधेऽ
नभूषणध्वंसात् तदेवंविधंलोकोत्तरंधनुर्भङ्गस्यहोशाक्षये ग्रंथयोरोमजलानि दाशरथिरात्मव्य
छेदायेम् तत्वकपवेरामसान्निध्यतीमाद्य जिह्वाग्रस्पर्शनीतिजिह्वालः प्राप्यगताततोलइतिलः

मु.
ना.
२९
29

गुरुवधात्‌ बिभेति अस्त्रच्छलपरोऽत इति प्रतिपाद्य अयपरोऽतोऽर्थपरोऽत्ता विश्रान्तमनेन सत्त्वमात्रे
त्वत्तु हिहेतुः सामान्यमस्यामूर्तेत्वेन हवनासंभवेपि न दम्भित्वाकि हेतुर्नो निःशेषाणां कृतत्वाद्भुवनस्य·
कम् एवमेकविंशतिवारान्प्रधानतत्क्षियकवलग्रहस्य शेषीभूतेषु वस्तुतयास्थकेष्वपि निःशेषत्वं·
वेषु मध्ये चिरं बुभुक्षितत्वात्‌ परशुरयमात्मनाशमेव वेषयति अन्योपि कवलेषु भुक्तेषु चिरात्तृषितः
सत्रवाशेषस्नान्वेष्यतीति विवसो भुक्तशेषः तत्र वृत्तवाइति विग्रहः साकमिति स्कन्देन सहाध्यायिने
नम्नल्पशम्भुवात्सल्यपात्रतां भार्गवस्य मानात्किं यो यथावद्गुर्वैदं समानि च प्राप समं चमितिसमं
चतीतिङ्किपि सद्मसमः सन्धिसमीपनेन समस्या देशाः अस्मां ऊरैति हरइति विदे श्रयंमसृणोप्रक
वित विक्रमएव नदीयपत्रुभ्रंगोस्पृणोमि योहं शस्त्राभ्यासकलहे कोपांधः सत्कुमारमपि तामस
हतत्वा अस्मां ऊरैति निंद्यामंत्रनेन विभ्रंसमय अपिचोरीति विशाभ्यां ततोप्यधिकवात्सल्यात्परस्परं हृ·
सित्वा हृष्टेनन सकोपामिति शिवस्याशीवाचेति प्रमान्धियं त्यनेन केशवः तयोश्चाभिवतोश्चापसंव
धीनाद्युपपन्नः रेकाकृत्यान्‌ इति दुर्विनीतसामंतः अक्षतत्वात्सहस्रार्जुनः तस्यापचारः ऊकमतेन
प्रार्थितोजातः पितेर्जमदग्निरेणुकेयमोधत्तेन रोषस्तस्यानिस्ताः वैरीतिर्यात्तनार्थमेव बंधुः स्वजनः
पुराजमदग्निनामसहस्रार्जुनोभ्यागतो निमंत्रितः कामधेनुदायिनीं होमधेनुं हृत्वा तांधत्वा धावंतेस दारमर्जु
प्रहतवान्‌ अथ गताविता दारागतो जामदग्न्य एकविंशतिप्रहारदर्शनात्‌ तत्संख्यातितिं निःक्षत्रियां कर्तुं
प्रतिज्ञातवान्‌ इति आसत्त्वविंशाएकविंशतिः उद्धेरिनाउकृतच्छेदाः तत्र जन्मेनः तत्र त्वद्धर्पवप्रोरा

ऊरायेन सतया विश्वामित्रस्यत्रशामिधौतः प्रागल्भ्यार्थाभावादिट् अर्दितोवेतिवेट्त्वात् वेदोपितिकयो।
रिति नित्यमेवनिषेधः प्राप्तः प्रघशासोः प्रागल्भ्य इत्यनेन प्रागल्भ्यएवार्थेनियमादन्यत्रेट् भवत्येव उल्लम
नः एवंविधनायेन भीम्भूणा स्लेषामामिषरुधिरवसाभिर्दुर्गंधधारम् जेतारमिति भुजपंक्तिनिःश्रेणि
काभिः क्रत्वा समकालमारुह्यमाभिः मांसं तरुणाणांविजयश्रीभिः श्रूयमाणां हृदयेयस्यसतया तादृशो।
विश्वविजयिनिरावणोजितोसर्वेषामपितत्वाविजयात् अथचनिःश्रेणिकाभिर्वाहुतत्याभिस्तुल्यमा
रोहणम् उरस्स्थलात्ममासांतविधेरविस्तत्वात्कप यशस्कंधजयेस्कंधलतणेस्यैववैरिणोच्चैतापि
धरणत्वेनप्रवेपिसत्वेसद्भावानुत्वंदर्शी प्रहोमित्रेभवरनेकरोमः शांतवीराद्भुतरूपरसस्यात्तुभा।
वाकार्याणितेद्वविगाहेविचारयितुमशक्योमनोतत्स्वाभोगः प्रपंचः जटाइति जटाट्वमालाम्भूरात्व
चोधारणेशांतस्य परस्थथादिधावणीरस्यअस्त्रबाणविकटत्वराद्राद्भुतयोश्चानुभावः रौद्राद्भुतयो
रोमकत्वाद्रौद्राद्भुत अस्त्रबाणविकटं चतद्रौद्राद्भुतंचेति समासः तथाविधरणदर्शने रौद्रत्वेभुवनाद्भु
तत्वंचदर्शयति प्रशांतरसगमकत्वात् पणयाविकारयेणोयी पणयायेयणा इत्येयण इहचस्कंधस्यैव
धनुषः करेणधारणात्ततः शविशातिसर्गरत्वापदइत्यनेन तथाभुजेविधाणश्चातरंते स्वनेनचननविरोधः
गुरवःसिंहश्रायावालकास्तेषांउरोहारिणा इवश्रुकाष्वेगोपमर्पंतीसनयोविशेषः श्रादेषेति श्रादेषा
निवर्तयिताशैत्यातिकंवीज्ञाद्भालमौज्यादिसंस्कारात् दूरेगोचरात् जंबुद्वीपः सर्वमध्येततश्चल।
नाम्भोततः श्चामलोतः क्रोशतः क्रौंचः शाकः पुष्करश्चेत्यमीषांवालावालामांसस्थितिर्मंडलीभिरिति

सु. सप्तद्वीपाः अभिप्रेषि अभिमुख्येन प्रमोदकत्वेषि गच्छसितान्योत्कर्षीति भावः कस्मैचिदनिर्वचनी
ना. यमाहात्म्याय हे हयग्रीव नेत्रं त्रिभिर्वलभीभवद्भिर्यैस्तैर्नामभिर्वेत्तेषां रम्यत्वात् ततजे कथितं अप्रेतयपणीकृते
६० माता चापि ताचेत्येकशेषेणापितृभ्यां ब्रह्मवाक् जन्महाद्रुजन्महाद्रुजाः द्विजाः समस्तास्तान्भुक्ते ग्रसत इति कि
30 पिपृषी बालकौतुकेनन तद्दर्पेण अंगाभिप्रायेणावामंगले धनुर्भंगद्वयं कोऽप्यसीति न चिंतितोऽभूः अनुसंधि
कं सोपार्किकम् महासेन इति यौवसंस्थयमदंष्ट्रामविस्तत्त्वात् एकवारं प्रारवनप्रभवत्वात् द्वितीयं तु भार्गे
वशेषैर्गीर्वाणमुक्तत्वात् पारजन्माचेमां तत्त्राणंभुवमनयत् नष्टन्तर्विप्रादीनां साहि ब्राह्मणैश्च महाद्रुमैर्द्रुः
संचाराभुजवनानि च प्रत्यासमासात्त्राणमेव विषमत्वभूर्विजये द्वीरत्वप्रकर्षः द्रोणीभुजवनेति पा
ठे सकलत्वत्रजातिः स्वीकृता हितेति विजयप्रतीतिः स्यात् उपसमीपे विशांति येषां ते उपविशाः प्रमाण
संख्यायडः वशीकृतोऽजितः विशाखस्कंधः वदीर्णछिन्नं अस्माकमभूतत्वात्स्तुतिः पुनरुत्थानं
उपनमय ढौकय कौशिकस्योपतापप्रथमं प्रकाशनं कौशिकोपतं आदावुपक्रमे यत्त इत्येन नक्षीवत्व
वीरगोष्ठीकौतुकलब्धः परस्पर्धमस्मिन्वादो सततया उपमं कुर्वन्नुपक्षमानः प्रभुदाङ्घ्रिय प्रसादात्मनेप
दे कौशिकस्योपनमनानुसत्यास्तस्याः किंचित्कारत्वे न गुरोरपि तथाविधत्वमित्यभिप्रायेण कौशिकस्य शोः
त्रयोवाराश्च स्पेत्रिः द्विश्चतत्त्वर्थः स च सप्तवाराश्च स्येति सप्तकृत्वः वारस्य संख्याया इति कृत्वसुच् भूमा
ग्रसिति हे भगवन् कोऽयं तज्ज विक्रमं विनापि द्विजजात्यैव त्वमस्माकं पूज्योऽसि कोपाविरमेद्रेक तसाहर्दि
वोयामिति अयंमलत्वणोडिंभो द्विजन्मादिकमप्यविमृश्य प्रवृत्तचापलकारीत्यर्थः नवबाहुः प्रथमोऽग्नि

बलः इदं च त्वस्यापरं तेवीर व्रतमीदृशं दोर्द्वंद्वयोर्दृढविवृतं भवतापि दृष्टं निर्वाहकत्वेनानुभूतमस्त्येवम् एतदेव दर्शयति
भूमात्रमित्यादि माद्दशा हीवधारणो भूरेतावत्किं यतीन किं विस्मयमाणेत्यर्थः यतोर्णवात्पूर्वं प्राग्भुर्येण यतत्त्व
पि साधितमात्मीकृतं सत्वा दृशेन जिस्नुनावीरेण विंशतिवारान्दायते यद्यार्थे साहिणं दर्शयति वदतीति
एकविंशतिवारान् जय एव तत्कथयति जितस्य हारणं विना पुनर्जयाभावात् यतो भवतापि भूमात्रं जितं
पुनर्दत्तं यत इतीदृशामेव तद्दोर्दण्डवीरव्रतं साहसमपलउत्तवाद्भवलस्यतत्तः पराजयोपि भवतः संभाव्य
ते तस्मात्कोपं मन्याहि जत्वादेवत्वां भजयिष्यामहं इत्यर्थः घृणांबः प्रकृतिमिति नित्रितिमयं इ. नरतिसर्वेषाम्
समहेशजातानामित्यर्थः तेन इति वो यमित्येकवचनेन विरोधः जात्या केवलया पुनर्मन्नायापि न विक्रमेण
परशुरामः इत्यनेनासदृशविधविक्रमत्वमात्मनोध्वनिं कि अतएव सालेयमाह कथमित्यादि एतादृश इव
भविष्यः नदाज्ञास्त्वेव प्रजितं दर्शितमस्मा...षात् पदैनिरस्तत्वात्रद्विष एतेनत दृष्टता मत्तामित्ति भावः अ
तएव माह विनयेति चूलितैः वहिन्द्रमावेष्टितैः प्रसीद भगवन्नित्यादि भणनात् किमप्यनिर्वाच्यमेनव
मन्तात एवं मंकं कलेकः इच्छाहारणाल्लतंणा विहागाद्भिः प्रकटयद्भिः संतरभ्यतरे क्रोधाग्निं ... दर्शि
यति त्रैलोक्यपति दाक्षिणवर्णोवाडभ्या जातोपस ह्यडभ्या संभ्र... इत्यनेनुविद्रिंचावत्प्याति नउत्कर्षस्तु
वनम् क्रुधा ज्वलत्कालानलानिभं भार्गवमवलोकिकवलनशंकया देवासुराणां संभ्रान्ततः अघट
तितव्यान् च्छादितत्वेवयमेवभयं तं ऊर्ध्वं तो विपदैया भूत नतिदानीं दक्षिणाशो गस्योपानेनोय स्यां तदा
भावात् अफलत्वेन निः सारमापेतमज इवं तवियो छिदायतवा अधयरण दक्षिणामुपत्तिस मापाज्ञेन फः

मु॰ लमधुनेदानीं निःसारत्वादफलेन भंगुरेण किमनेनेत्याशयः भगवत इत्यादि याज्ञवल्क्यविशेषणं तेन च्छि॰
मु॰ घास्य जनकस्यानुलोमनीयवचनत्वहेतुः वाजसनेयेयस्मात् तेन प्राणशास्त्रस्य कर्मधारयः तस्य परिणतत्वा
ना॰ न सेत्यर्थः एतद्गीतवाक्यः मनवे मानितमेव त्वद्वचनं परं नायं प्रस्तावः सप्तविकाशविंशति येषां प्रमाणे संख्येति
२। नः तस्मिन्नपरे स्त्रीवृद्धवदित्यनेन वृद्धभावः सप्तविकशताब्दात्सुसन्नः नत्वपि वृद्ध इति ताडितकप्रत्ययान्तः सतीति
३। तद्धितान्तत्वे वृद्धभावनिषेधः स्यात् सप्तवर्षकं यवमानिति मन्तान्तरेणापि किं त्व प्रवर्त्स्यमानत्वात् तत्र
भूतक इव महीन्द्रपदस्य च मनस्यदानात् एकविंशतिवारान् दक्षिणायां दत्तेर्दत्तत्वात् गृहे नियोजनेऽपि सकलत्र
यवयस्पष्ठबलत्वाद्भंगुरो वीरहयगृह्णात्क्रीडामात्रप्रायात्कथं निवर्तेः इदमप्रज्ञमिविषयमित्यादि जनकोक्तेः
प्रस्तुमात् भगवतिलकेति भगवतितत्वात्रमोनत्रभयात् तत्र जातेः कदंबकेन समूहेनोऽभेदः अस्माकं मित्रेण
नाम्नालक्ष्मणया सहशोन रामजनकत्वात् मदग्निवत्समपि मानत्व इत्यर्थः अस्मदिति बहुवचनं धीरोदात्तत्वात् वी
रस्य वहारमेवाह प्रशमयनेति हृदयस्तु भंगात्तु स्थोत्थानेयस्य महर्षिवमहर्निशं सज्यनुषइस्यादित्यानिपाति
ते अर्चिः क्रोधरूपं तेजः वाष्पो नेत्रजले परमेवार्थे इत्यादिभिः पितृसखप्रकृतौ लनोदनान्यथानुपपत्त्या रामवि
नाशे नैव क्रोधशान्तिरिति गम्यते अथ च जलैर्वह्निः शाम्यतीत्युक्तिः गृह्णेः स्त्रीकाराद्रूपे संप्रणयरत्वेन गात्य
र्थत्वाद्धनिबोधहारार्थे च्य व्रार्थैणिकर्तृणीकर्मत्वं प्रथमियकान्ते याज्ञवल्क्येन तत्प्रधानात् वर्षीयान् तिवृद्धः
तिवित्वाते स्मतद्वियोऽपि न हतत्वित्यर्थः समाप्यते समासियासित्सत्तामोप्य इति भाविष्यात्तिवर्तमाना त्यव॰
नादिस्वदर्शजनवचसासामान्यतयाति षिक्तेयुक्करणेपीनः प्रणयेन सततस्य उपप्लवं ते विक्षंगिव लीकुर्वन्ति

अपरं सर्वस्मात् ब्राह्मणात् आयुधपिशाचीवृत्त्युपलक्षितत्वात् पशुमांसमिश्रौ वीणादि पिंडः पुरोडाशः राक्षसिको भ
क्षकः उग्रराक्षसिकत्वेन यजमानत्वेन धार्मिकत्वेन च मम पालनीयः उत्सिक्तस्याहंकारं अवाज्ञानि छद्मा विधाता
कृतो अभिकृत्य चिंतेश शस्त्रस्यागादि भृगुपतिरदर्पपरशुरामः क्षत्रियापुत्रैस्तेनेनमान हिंस्रकलिः निष्प्राणं दुर्बले ब्रह्म
एवं वर्वस्तेजो ब्रह्मवर्चसम् बलहानि पल्लवहर्षसरस्वत् बंधकीर्तिदीर्णीतस्मात् अपत्यवर्बाधकि नेयः कल्याण
देरितं तं न स्पेत्यर्णी साधुः मनुष्याएव वंशोच्छेदे पिनवाद्भित्रत्वादि कृतवारोक्त प्रभृतयः आकृतिगुणेभ
वाहृष्यानो बालत्वेन सूनानामपि यज्ञोपवीताधिकारमात्रेण मध्येगणनात् यद्यप्येते मनुष्यपोताः शास्त्रवार्ता
जुर्वंति तथाप्यच्छेदि परशुधारणं मौर्वीकर्षणं च तृतीये वयस्यपि तेषां मनुच्छेदात् त्वमपि चेद्बाललोपगुणेषु
सदृशमर्थः येन तनिसर्गानिःप्राणमिति प्रसंगात् त्वं वेदवानिति आदेशो तावद्देवान् त्वत्सर्वजस्रभृगुः स्वपशु
जातत्वात्स मनुरोर्वंसिद्धस्य सगोत्रः तेन वेदसंबंधादि उपराकृतनामहरणमकठोरं सत् नयुक्तमिति अपेतान
त्यजति इयं च दाशरथ्योक्ति रघायीतिवचनात् जमति पुनरनुपप्रामेषु न चुटिष्यतीति भावः अयमयमिति
संभ्रमे हि त्वत्व उ इस्मत्रवाहेत्तसिद्धोक्त इति वर्तमानेक पत्रिकरवंध उत्तरीयादि ग्रहणम् अहरामेणो स्वशर्वजे
अस्वयं नज न्मो यनमं बंधानुविते हि जदमनेपहनत्वात् कथमिति यत्नाव दुर्वचः श्रवणसमकाले लक्ष्मणाभि
रच्छेदाकरणेपि अस्त्वमिति मीतमध्यं प्रातुर्भवतीति यदपि तन्मुख विशरणम् सिंदूरपि गजेभित्वा मौक्तिकानि वि
क्षिपति कल्याविधि अभिरमणमभिरामः सप्रयोजनमस्येति अभिरामकम् मम सिंदूररूपस्यपरः तात्र विधिना
त्वमेव मनोविनोदेहतः कौतुकजानानामिष्टं वेधउत्वैदर्शितार्थं यांभुसमीपमुपसर्पता भोगेण गत्वांतरायविघ्नदत्तावि

कु. तिक्रौंचादिः पौरेछ्छेदिनस्तुनस्तेनाथनाहंसाख्यपिमानसंप्रतिगनिसानन्वते प्रियंसर्व्वंवसून्तंकवचहरः एतत्रोव
ना. योनुयमानश्लच यावतावयसः कवचः परिधानं शक्तेनावहयान्नातोसीत्यर्थः रात्रोपत्यानिराजन्याः ज्ञातोरा
३२ न्नशतिपः आचार्यस्यभावआचार्यकम् योपांसाहित्यकम् एवंमर्यवैवैरिणिक्रूताद्येपेतिप्रशांतत्वेनगोत्राद्येयी
३२ गोत्रस्पर्निंदकः कलेकोपवादः तत्रियाम्यश्चोत्रियाश्चेतिसमासः पुरुवीरापर्मवीराश्चेतिभावः आस्मिन्देशेविशे
प्रतियान्तयहणंमहासाहसिकत्वात्भीरुत्वात् अनिबद्धावाच उच्चावचाः स्वस्तिवाचनमस्यास्तीति अतोनेकंब
न रादितीकः भूयंतैप्रनर्वचनात्त्वयमेवनिरूह्यते धारापवतन्नल्पकवं पक्केयोद्भुतत्वेनलताः ताम्रवर्णरागेने
रक्तपताकाः रौद्रंक्रियते विशिष्टंभीषणं विभीषिकाभावइत्यनेनास्त्रियामकः येनशंभुसंबोधिनाधनुर्विद्याद्रू
येणभुतेननतहोः स्तंभयोरेकविंशतिवाराजदलतणतोरणमालांकृत्वाद्वाविंशोराजद्वयः आरभ्यमिष्यते
सामिध्यमानइति इंधवेनर्भूनतएयशंस्यकर्मकर्तरि मातवयेनचरक्तञ्पमयविशेषास्ताः परञ्नात्तानः नवत
ड्डाहादसोबहुशः त्रिपेषुआप्रियते अपदिशमेप्रतिपासि प्रत्यवेपराधिनिमयिसति किंनैवित्यर्थः यत्क्वनप्र
णामइत्यर्थः नवंजुनभुजवनच्छेदकेनवाहुनाकिंनवहष्टेनेत्याह प्रहरविततिनस्मरणनिर्व्यूढत्वान्मयिप्रह
तेप्यवसरस्तनतस्तु महत्विनप्रीतिनितात्पर्यं अत्रप्रैषानुज्ञेत्यादिनावसरेपंचमी पूर्वमञ्ज्ञतमञ्ज्ञतशरंभूतस्य
वैचरड्ढ राज्ञांसमूहोराजकं हरनीअञ्जेनीगां औत्सर्गिकः स्वाभाविकः उपसर्जनेगौणं तत्कोयंप्रतिकारण
मितिगौणंतक्यचुभेगाएवमुख्येहेतविस्यर्थः पादस्यवीजीर्णंप्रभज्यतेतिकर्मकर्तरि तत्रसमूहरणः तत्रसञ्चर
णसत्रेपञ्नामिवहत्राणंमालेभनात् उद्दानिनीविषमापदस्खालितवतीएवंसकलद्वात्रियान्वालणन्कोशिक

गौतमादींस्तान्प्रत्याह विकत्थमानाः श्लाघनीयाः दृष्टस्यादिरहिते भूतले विधीयमाने त्राणां सर्वेशासनत्वाहः प्राणं
भवत हिजानोत्ताशिषोवाप्रतिविधानेकुर्वंत विधने इत्यत्र सत्तामीप्याद्विधिनिवर्तमाना रेणुकातत्रिफज्ञात
स्तुत्रत्वेशाणवशानक्रोधेहेतः भवेत्प्रतिविदधत्वित्यत्रैषान तेत्यवसरे यं च सीपणे मूल्यरामस्यधीरोदात्तत्वात्
विश्वचापाकर्षणजनितोऽल्पविशेषाभावतः स्तोकास्तु रेणवो त्वामीतानेत्राणां तत्प्रभाभिः संवर्धिताप्यैते
वततत्वाद्योरप्यल्पमेव विलिप्यते स्मेति कृत्वा दल्पेनेति इ. ३१ एतेन रामस्यानौद्धत्यं क्षन्त्वतेयतिः स्वर्गाणामनदुः
या यद्यपिस्पर्धमानं परं प्रति नोऽस्माकं सर्वेषां तत्राणां शास्त्रेश स्वग्रहणमुक्तं तथा च पूर्वं विप्रतिरघुवंशजा राजानं तो
भ्यस्त शास्त्रवित्तानां श्रीरामोऽपि विनीतः सत्वार्थकोऽगंडभोगादिव्यसनेनाक्षिप्तनिर्देशाद्दोषः गुणेन समवस्त समपि
प्रथमानायाः रोगायगमादोत्तरमंतरात्मा यस्य स्मृतिं धर्मसंहितां मानयेति धर्मार्थकामविषयगायत्रीद्रुपदा
चत्वे सपि देव्योमंत्रमय्या वायदेवताऋचः पावमान्यः ऋभोत्तवर्धताम् याज्ञवल्क्यस्यापि भार्गवस्यानिजसमभेदा
रोपात् गुणमयेत्यामंत्रणं उत्तमसूत्रमपिगुणग्रथितं भवति त्रिलोक्या विश्वस्य सृष्टिपालनसंहारेषु बंधोः स्वज
नस्य संहरस्यापि प्राणिनां विश्रामार्थमेव कारणात् कौतुकागारे विवाहमंगलगृहे इति हासः प्रगल्भेंताहि
देति प्रधीयं तेवायेतिहासिकाः स्यायादेवितीकाणि जनकं प्रति जामातृत्वेन दशरथं प्रति पुत्रत्वेन रामो वत्सः
तत्रशत्रोर्जामदग्न्यस्य जितत्वात् इदानीं क्षत्रियप्रतापस्य जगत्त्रयोपजीवत्वं जनयिता विधाते त्यत्र शीलाद्यैर्यत्वन्
दर्पस्य गर्वस्य परीतास्थाने सारासारख्यातिकहेतुत्वात् सर्वभूः सर्वभुक् सर्वसहस्त्रदृक् तावदहतीति सर्वभुरीणः
वामायप्रेरीनः कालतेयकोहे तदितिप्रभे ३१ यं पत्रीस्तुपश्यतोऽपि त्रिके च विलिबहे तरिस्यपशांत नशंकया रातो

सु॰ परस्परमवलोकनीतरीशब्दवद्दरीशब्दोप्यंगीकारार्थः स्वंगीकृतमङ्गीकृतं स्वंनाममनाम्नेतिसमासः स्वं
ना॰ दैत्ययुद्धेशास्त्रहतदोषरथोद्धरणारोहणेभक्त्या तुष्टः कैकेय्यैवरद्वयंदत्तवान् उक्तमप्यासीत्कृतमासीदिति म्र
३२ त्रैकेनभरतराज्यमन्येनरामस्यवनप्रवासः प्रजावतीभ्रातृजाया समाश्वासितामिति पंचमीद्विवचनम् वाङ्मनश्च
33 वाङ्मनसे अव्यक्तामयजुषीइतिसाधु कृताश्वानपथ्यः संतापकत्वात् तमोमयोमोरुत्वात् विवेकालोकप्रति
पन्नत्वात् अतएवकोप्यनिर्वचनीयः यद्विवाङ्मनसयोरप्यगोचरस्तत्कथमेषइतिविशेषानिर्देशइत्याह
समस्तनरनुभवितत्वमेवतेजस्तमसोः परस्परविरोधित्वात् तदुभयमयोभावोवाङ्मनसाभ्यांविकल्पयितुंन
शक्यतेतदनुभवस्तुवर्ततेइतिभावः सत्यभंगभीरुतयाममवसाप्रवासयतः स्नेहाश्वासतैकेवमूर्छितस्यसमाभि
प्रायेविनाययामः प्रवासमवश्यंकरिष्यतीतिनिश्चयाद्दृमारथः स्नेहपारवश्यादस्मारदेहयोंमामिति धनुष्मतो
चतुर्थवरेनामहननंवेलक्ष्यते तेनजनस्थानप्रदेशा उपचारान्महासिनोजनारावणबाहुबलेनसप्रताया वत्सा
वसीताप्रमादिनीवनभुवश्चाकल्याणचाराः ततश्चसीतानिमित्तकोरावणेनसहविरोधोवत्सयोस्तावद
वक्ष्यंसंभाव्यइतिभावः स्त्रीवचनातिस्मनर्थोत्पादनप्रभवमयमास्तद्दुर्लभोराजाद्शरथः प्राणत्यागेन
हालयतिप्रियतद्रत्यर्थः एवंसततयोर्वधाजतेश्चानर्थहेतोश्चादिव्रद्यसामश्चाचारव्यतिक्रमः केकयकुले
कथंजातः केकयकुलेजायास्तदेवंदुश्चरितसंभाव्यमित्यर्थः तमालपल्लवः कृष्णत्वात् स्वस्यश्रावितम
यच्चस्वर्गस्थमितिसूचना तथाभवितेवविधेयमितिशेषः ॥ इतिसुरानिनाटकटिप्पकेचतुर्थोंकः ॥
गंश्रीगणेशायनमः गंगासमीपेभूतास्मिस्थितास्मि गंगावतारेनाविकानामपिपतिरहोनाम प्रतीयताम्

ऊर्मिच्छटा अमरनदीस्रवदीललक्ष्मणामिव तवनतरणमूल्यं तिर्यक्प्रसारितौ भुजौ व्यामः तेन परिरभ्यौः
स्थूलत्वात्कुचौ यासां ताभ्यां तनपवदुः खोरस्थगम्यमानः न स्यां तं रविच्छेदकृततवती तत्र कथितवतीत्यर्थः
गणराज्ञो निसागणः छिन्नो यो भरतनामा अभ्युदयपर्वाभ्युदयिकम् श्रावस्येदयावम् प्रेतक्रियाया अवीरा
शौचम् अपाविप्रम् अचरो भावः गुणवर्णादियम् न नः तेन अवीरस्वरकपालचपलनिपुणानामिव नेतो
भयपदग्रहिः तीक्ष्णो घातकः आतिपातिकशैलस्य हेतौ विनाशवशेन हननमातिमचिन्ते ऊर्ध्वदेहाम
वौर्ध्वदैहिकौ अध्यात्मादित्वादिकण् चतः संख्यासमुद्राश्वतः समुद्रीशुष्टिंधयतीति शुष्टिंधयः नाती
व्रतीतिवेश्य ततः षष्ठीसमासः भ्रामेकमात्स्य यो हिंस्येव पिंसी रपिपश्यरयोशाकिभिरभ्यर्थितो गालि
यां वहन्तिणस्यादिशः कौपीनमानयामिताव ब्रयाहृडिने कार्यैति विंध्यमुपक्रम्य गत्वानप्रत्याहृतश ति
विंध्यचापले प्रतिविंधो सज्ञाती नद्यादेवापिनाम्ना दैत्येन क्षुभ्यमानानिमंत्रितानां द्विजानामुदरेषु तत्तद्भुआ
ताविंतापिर्यान्यद्रूपेण प्रविश्य ज्येष्ठभ्रातृ राज्ञाना उदराणि विदार्य निःसरन्निमंत्रितान् विहतवान् अमेध्यर
गस्त्येनावि घातुकं पयातत्थैव भुक्ता जठरानलेनैव भस्मीकृतेन तथ्ये वाहूयंतं देवापिप्रमुक्तं जीर्णोवातापिवि
तिप्नेऽथ न्यसौ निद्राहेतुः अथ च प्रणयकरात्रिद्रार्थे वामवेस्म मंगलकलशो निविशत इति चोक्तिः
रात्तसत्याययचकमां डहृव्यपाकभाजनम् दर्वीकः कासाः तासामिदमेषीकं हृत्तपवेति ग्रामण्वास्मा
भिरित्यर्थः कामुकी रिरंसा संकल्पितो यः पतिस्तद्रोहेणापापवती प्रायश्चित्तमर्याचक्रे प्रायश्चित्तं चकार रावण
भगिनीत्वात्तस्यैव न्नापि प्रस्तुतं भगिमाः शूर्पनखा यासुखेन स्वपराभवो वाचे विनापिच्छित्र कर्णानासा सोढ्वाक

मु॰ यापिष्यते पयराशिपराभवप्लववचनक्लेशेनेत्यर्थः प्रहृतं त्वसमधानं लघुशीघ्रमुत्थानं यस्य स लघूत्थानः प्र
ना॰ मुख इति रामरावणयोर्वैरस्य शीघ्रं संभाव्यत्वात् स्वकार्यप्रतिविमोह एतदेव प्रकटयति पराक्रमसंपदुत्सा॰
३५ हशक्तिः हेतुसंपत्प्रभुशक्तिः विज्ञानसंपन्मंत्रशक्तिः प्राग्भारो राशिः किंजल्कपद्मवालुकानयाप्राचर्यात
३५ दुर्गा अतः कषायाः समतिक्रम्य व्याघ्रभीत्यानैरेवरजःपुंजैः संततपातिभिः प्रसहेन मार्गेण निर्भयं नृगाज
लब्धास्ते संपातीजटायुज्येष्ठभ्राता प्रतिपित्सामहे त्वां तमिच्छामः नास्कास्त्वनो मारीचस्य हिरण्यहारिणी
भूतस्य वांछया रामो दूरं गतः पर्णशालद्वारे भिक्षुरूपव्याजेन स्वाकारं प्रकटयति वधूटी द्वितीयवयाव
भूः सोभैवस्फुरति भव्यमेव भवतः प्रतिभाति इदं नवपुलं नपुनः कृतमेतत्त्रिदशस्य दर्शमिति भावः स्वयंताव
ज्ञातसत्वा दृक्तेपिक्रमबुद्धिस्त्वभवत परं स्वरूपं नाब्रह्मादयो नयाणि नास्त्वया निष्कलंकानामपि नयाक
लंक्यमानत्वात् किलेति संभावनायां दुष्टत्वात्र शक्यमिति भावः एतद्धोहि मांसमा छेत्तुमिच्छति भुजाप्रवसर
लत्वाद्विरूपाः ध्याताः चोरंकारं तव चोरस्य करणं चोरंकारं शापदस्यादिनाणमुलू चोर इति क्रव्यात् क्रोशपमा
नोनश्यसि ·· नएवनिरर्थकं दोर्मे दायते कश्चितेपदस्याप्याशनत्वाद्यादित्यनेनसूत्र अपस्कारोभक्ष्यार्थे
विलेखने मासचक्रीशस्वांपतियोगत्वे नात्मीयात् वचने मायामृगादिदूयमानः संधुक्षितक्रोधाग्निरित्य
यः क्रोधः कूटचरनात् शोको विरहात् लज्जारक्षणात्त्वमत्वात् समाप्नोति संघत्रीकरोति उग्रीउः इरले
नोस्वलान्नोकजाग्रं ·· छेग्रस्तम् मारीचमवधनइत्यनेन विक्रमोत्कीर्तनेन कलत्रापहरणे उपानिरस्ता उले
वंशो शौर्ये विक्रमे भुजसमुदायेवा दुरसमूहे सोमसूर्यवंशजाः इव राजानः यो वस्त्वामिव विक्रमवंतो नाभवन्

नवरमेव स्थास्यामि न भविष्यत्येव अहो आश्चर्यं तवेत्थं किमिति दिग्भ्रान्तः निर्विचारतोन्मार्गप्रवर्तकत्वात् हे दश-
कंधर येन पथा त्वं चलित एव प्रवीणानां विक्रमवतां मार्गो न भवति अथवा येन पथा त्वं गच्छसि स न .. ख-
लु प्रवीणानां नापितानां न खलु नातीति न खलु स्तत्र प्रवीणः श्रेष्ठो नापितादय इत्यर्थः अथ त्वं दशावदनयेना-
धर्मेण चलितः उक्तञ्च दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः त्व-
रमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दशेति व्याख्यातरम् तत्र मद्यादिना मत्तः प्रमादी भूत्वा यो वशो न उन्मत्तः सि-
द्धेति देवविशेषकणपरस्पराभिज्ञाते श्रेयो ह्यस्ते चरितैर्विषक्तमेतास्ववर्दशाह्न्निवर्तनमस्तिवेयस्याश्रतप
व नमयितमयः कतेमसंगतास्वशक्या अयोग्याः सिद्धस्तुविभ्यस्तस्वरितैः श्रौतैः फलस्यादमेष्ठचतुर्दिशं
वल्लर्षिश्रहस्तत्रल्लस्तुखानि सर्वादिरवर्तित्वेन श्रुगपत्रमयित मशक्याविमहत्ताकष्टेन वर्ततइत्यर्थः धैर्य-
मेव मनसो वज्रसन्नाहः स्यादित्यर्थः वलणः फलस्यस्ततो विश्रयाः ततश्च रावण इति प्रयोत्रवम् अपत्रपति
स्वाभाविकेन धैर्येणाच्छेय वरोषः शोकस्थानियंत्रितः लज्जां तेजेत्तेन शक्नोमि उन्नमत्वेन लज्जाबोधुत्वात्
भय इति ततो जटाश्रुर्दिशास्यबंधुत्वा वज्राङ्गरवटो हमयाक्किरमाणमितस्ततो विदेपणापरेभंगुरं क्रटि
लंयत्र खचंश्रुतेन त्रुटंति लोहादिमयानि बंधनानि यस्य स तथा सकलग्रामार्थितया विपहत्वरणभुक्ता धि
त्वस्मावाम् अपाश्चतत्थ्यादिस्यादिना सत्तट् अपस्किरइत्यात्मनेपदे विंध्य एव गिरिराजस्तज्जनतलावत्रयप
क्रकम्पांतः पुरं यतएव स्पोचितां त्रूर्यत्रयगणानिकां शावेतसै जैलेर्धारयंतिवेतसाः संस्पत्रनउक्तमुद्देवेतसे
स्पनेनङितसतः एतदेवरामो विभूणन्नाह विरोपितं क्रमो विशापः कुपाच्छी ८ इति चञ् केवचन्द्रपाणाणा-

मु. ना. ३५ 35

त्रियामिकानां शयनवारके कमलरूपाहिनयामिकाहिनजागरणेनकम्पोतः परत्वं समर्थितम् तामस्तूर्यत्र
पगुणानिकां विह्वलोनिवेनसवनसंकुलेसरस्थितत्वात्कारिणां कर्णतालैर्वा भयम् मयूरैर्नृत्यद्भिर्नृतम् नटाङ्गि
गीतं दर्शितम् रोहिण्यासौ गर्भिणी भ्रूणहत्या गर्भघातः भल्लूकमतः हिंस्राः स्वराः वनान्ताः वनानि श्वंतशाद्वः
स्वरूपार्थः सुलभा प्रश्रयत्वजाः रोहिन्मृगजातिविशेषः परिसरः पर्यन्तभूमिभागाः श्वर्गोगोरवम् यथास्मि
लितमिति मिलित्वा मिलित्वेत्यर्थः शिविनोकेकाभिर्नृत्येनचप्रमोदात् यथायथेत्यनेनाव्ययीभावः नवमे
हैर्वृद्धिविपुलपुरउत्तरप्रदेशोयस्य सतथा तत्स्वरूपमेवसंवृथास्वल्पस्यापिप्रदेशस्य महत्वावभासनात् विष
धरः सर्पः भुजगयोषितां गर्भभञ्जनेन कुलसंपादिनी क्रमः ख्रुंकरण इत्यनेन खुट इयामिति श्वत्वम् विश्वास
षोषस्वरभेदविटवैवर्ण्यजाड्यवाष्पविस्मृतयः करुणस्यानुभवाः शोकःस्थायीभावः सततं विद्यमानोपि मो
हः कालात्करुणस्सतथा परिणमति जन्मनः प्रभृति संप्रत्येवमेककरुणरसः प्रसरत्रीतिभावः प्रवेशोकेन
त्वन्मशरादयो विभावाः प्रकाशिताः अतः कारणात्करुणात्मत्वमुक्तम् अवयवैरित्युपलक्षणेन तीयास्ववपु
षिस्वव्यापारावरोधात् अहं स्वयमेवात्मनैव स्वदेहेनस्वकर्तृकत्वात्स्वकृतमितिद्वितीयस्तथा ह्यात्मापनायत्व
न्मार्वीनां दर्शयामीति एकान्ते मयाभीषितया त्वयासत्कृतः स्मरपूजाभेदः स्मरस्यपरिमूलोलक्षणया रतिवि
लसितं तस्य मुद्राव्यापारप्रवृत्तिः तस्य भंगो सर्वैः सहायाः त्वया सर्वोपि ममापराधः सोढ इति भावः विनेतेति
पाप्मानेपापरूपेपापराहसेभ्य जन्मग्रहणस्वरूपं विजित्यानिर्भूयो यानिष्ठतदैवैः सहसंगतोबभूवेत्यर्थः दे
वार्चैर्यात्मनेपदम् पूर्वदेहेननामा लक्ष्मीमतः कस्यापिशापाद्दानवोः कबंधरूपो जातः सबलक्ष्मणाख्यप्रभा

पु वाहनस्य शापः पुनर्देवत्वं जातः देवैर्युज्यन्तीति देवयानाः योजनानां कोटिरिति तस्यैव सान्वयं नाम कपीश्वरो वाली कं
३९ कालकूटोऽर्पितं ज्वरम् लक्ष्मणेन विहितः अभियोगउद्यमः सभाज्ञापितं संमानयितुम् गतस्य जानन्नेवास्माकं
वैरिशिरश्छेदकारिणं सर्वथितयाप्रियतमानवककलत्रमात्रमिति जानकीं जानन्नेव रावणो हरतश्चेति कालकूटा
38 जानन् शिरश्छेदभयात् नापहरते वा इत्यर्थः अथवा विघ्ने तु इदं जानन्नेव हरतीत्यर्थः अथ कारणमाह चन्द्रापी
डमिति हि यस्मात् दशशिरः कर्तनस्य स्वयमभ्यस्तत्वात् ततो न बिभेतीति भावः ननु तद्भयाभावेऽपि पुनः शिरः
कर्तनात् लोकोपहासस्य भयं भविष्यतीत्याह उत्साहः इति रावणसीह यो नोऽपि डबनानां जातिधर्माद्रोपहासो मम
शनरस्येनाक्षिवंक्षिदयत उपहासस्य एवेत्यर्थः अतएव सर्वदमाह धिक्पाणे रिति हतकेन तस्यापि डोद्दा त्रिंघेन त्व
इहासेन ॥